

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»

О. М. НАЗАРЕНКО

ВСТУП ДО МОВОЗНАВСТВА

Навчальний посібник

Одеса
Фенікс
2021

УДК 81-11:81'272:81'26

Н19

Автор

Назаренко Оксана Миколаївна – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри прикладної лінгвістики Національного університету «Одеська юридична академія».

Рекомендовано до друку вченою радою
Національного університету «Одеська юридична академія»,
(протокол 6 від 12 березня 2021 р.)

Рецензенти:

Кондратенко Наталія Василівна – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри прикладної лінгвістики Одеського національного університету імені І. І. Мечникова;

Колкутіна Вікторія Вікторівна – доктор філологічних наук, доцент, завідувач кафедри журналістики Національного університету «Одеська юридична академія».

Назаренко О. М.

Н19 Вступ до мовознавства : навч. посібн. / О. М. Назаренко. – Одеса : Фенікс, 2021. – 190 с.

ISBN ISBN 978-966-928-641-3

Навчальний посібник побудований відповідно до освітньої програми підготовки здобувачів вищої освіти першого (бакалаврського) рівня навчального курсу «Вступ до мовознавства». Складається він із загальних положень, структури навчальної дисципліни, теоретичного матеріалу для лекцій, планів і завдань до практичних занять, тем і завдань для самостійної роботи, питань до іспиту та завдань для комплексної контрольної роботи.

Зазначена дисципліна є особливо важливою для свідомого, осмисленого засвоєння української та іноземних мов.

Навчальний посібник призначений для студентів вищих навчальних закладів.

УДК 81-11:81'272:81'26

ISBN 978-966-928-641-3

© О. М. Назаренко, 2021

ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

Курс «Вступ до мовознавства» передувє іншим лінгвістичним дисциплінам у системі фахової підготовки філологів. Цей курс містить основні відомості про мову з огляду на сучасний стан мовознавчої науки: висвітлюються питання про природу і сутність мови, її походження, закономірності розвитку й функціонування на різних історичних етапах, походження й розвиток письма, генеалогічну і типологічну класифікації мов, структурні рівні та одиниці мови. Без усвідомлення сутності цієї лінгвістичної дисципліни та опанування відповідної системи понять і термінів, без поглиблення лінгвістичного світогляду стала б неможливою ефективна діяльність фахівця.

Навчальна дисципліна «Вступ до мовознавства» є нормативною для філологічних спеціальностей та є частиною загального мовознавства. Вивчаючи феномен мови через систему мовознавчої методології, академічна наука відкрила світові безліч мовних таємниць, що стосуються природи і сутності мови, її походження, закономірностей розвитку й функціонування на різних історичних етапах, походження і розвитку письма, генеалогічної та типологічної класифікації мов, структурних рівнів та одиниць мови. Курс «Вступ до мовознавства» є базовим при вивченні фахових дисциплін таких як: вступу до перекладознавства, теорія і практика перекладу, де детально вивчаються мовна картина світу, мовні групи, сім'ї, типологія мов за ознакою синтетичності та аналітичності тощо.

Курс є складовою сучасної розгалуженої науки про мову – мовознавство. Для розкриття теоретичних засад формування науки про природу людської мови варто звернутися до комунікативної лінгвістики, яка досліджує загальні закони спілкування людей за допомогою природної мови, організацію засобів мовного коду та інших семіотичних систем у процесах комунікативної взаємодії особистостей.

Мета курсу – ознайомити студентів з найважливішими поняттями мовознавства, розглянути уявлення про природу, властивості та суть мови, познайомити з природою мовного знака, дати студентам основні знання щодо структури, ієрархічності будови мови, а також основних методів її вивчення, надати їм базові знання про природу, впливи та взаємовпливи різних мов та засвоїти основні мовознавчі терміни; показати вплив на засоби мови психічних, соціальних, когнітивних, культурних та інших чинників, а також різноманітних ситуативних складових комунікації.

Завдання курсу – ознайомити студентів із теоретичними положеннями мовознавства: визначити предмет і об'єкт вивчення мовознавства, проблематику досліджень; познайомити із різними поглядами на мову, з різним розумінням її походження та суті; розглянути структурні рівні мови; показати зв'язок мовознавства з іншими науками; з'ясувати характер відмінностей між одиницями мовного рівня; познайомити студентів з історією письма; розглянути різні класифікації мов світу.

У результаті вивчення навчальної дисципліни **студенти повинні знати:**

- основні проблеми і напрями сучасного мовознавства;
- сутність системно-структурного підходу до мови;
- особливості семіотичного аспекту мовознавства;
- особливості співвідношення мови і мислення;
- сутність дихотомії «мова» і «мислення»;
- критерії розрізнення фонетики і фонології, специфіку їх проблематики;
- аспекти вивчення лексики: ономазіологію, семасіологію, етимологію;
- основні поняття та категорії граматики, особливості їх вияву у мовах різної будови;
- основні риси історичного мовознавства;
- типи класифікації мов світу;
- історичні та сучасні типи письма;

Студенти повинні вміти:

- розрізняти одиниці різних мовних рівнів у різних контекстних умовах;
- давати правильні визначення лінгвістичних термінів, передбачених програмою;
- класифікувати одиниці мови, застосовуючи різні методи лінгвістики;
- розпізнавати різні типи мовних знаків;
- аналізувати звуки мови в різних аспектах;
- характеризувати лексичні одиниці різних мов з боку семасіології та ономасіології;
- визначати особливості граматичної будови різних мов світу;
- застосовувати методи лінгвістичних досліджень для аналізу одиниць різних рівнів мови та мовлення;
- визначати місце мови за генеалогічною та типологічною класифікаціями мов світу.

СТРУКТУРА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Форма навчання	Курс	Семестр	Лекційні заняття	Практичні заняття	Всього ауд. годин	Курсові роботи	Контрольні роботи	Самостійна робота	Всього годин	Кількість кредитів ECTS	Екзамен	Залік
очна	1	2	16	24	40	-	-	50	90	3	+	-

ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН

Назви розділів, тем		Кількість годин			
№ п/п		усього	лекцій	Практичні заняття	Самостійна робота
1.	Предмет і основні завдання курсу «Вступ до мовознавства». Методи дослідження мови.	12	2	2	8
2.	Природа і сутність мови. Функції мови. Мова як суспільне явище. Діалектична єдність мови й мислення. Мова і мовлення. Знаковий характер мови.	8	2	6	-
3.	Мова і інші засоби спілкування. Система і структура мови.	4	2	2	-
4.	Типологічна класифікація мов.	4	2	2	-
5.	Графічна підсистема мови. Письмо	8	-	-	8
6.	Загальна характеристика мов світу. Генеалогічна класифікація мов.	12	2	2	8
7.	Фонетика. Фонологічна система.	12	2	2	8
8.	Лексикологія. Слово як основна одиниця мови.	14	2	4	8
9.	Граматика. Предмет і склад граматики. Основні одиниці граматичної будови. Способи і засоби вираження граматичних значень. Частини мови. Критерії виділення частин мови. Словосполучення і речення	16	2	4	10
	Всього	90	16	24	50

НАВЧАЛЬНИЙ КОНТЕНТ

ЛЕКЦІЇ

ЛЕКЦІЯ № 1

Тема 1. Предмет і основні завдання курсу «Вступ до мовознавства». Методи дослідження мови

Мета вивчення: ознайомити студентів з найважливішими поняттями мовознавства, розглянути уявлення про природу, властивості та суть мови, познайомити з природою мовного знака, дати студентам основні знання щодо структури, ієрархічності будови мови, а також основних методів її вивчення, надати їм базові знання про природу, впливи та взаємовпливи різних мов та засвоїти основні мовознавчі терміни.

Результати навчання

Після лекції здобувач вищої освіти буде (спроможний):

- 1) виокремлювати основні проблеми і напрями сучасного мовознавства;
- 2) аналізувати сутність системно-структурного підходу до мови;
- 3) обґрунтовувати особливості семіотичного аспекту мовознавства;
- 4) вирізняти методи дослідження мови.

Література

1. Бевзенко С. П. Вступ до мовознавства. Короткий нарис: навч. посібник. К., 2006. 143 с.
2. Голубовська І. О., Лучканин С. М., Чемес В. та ін. Вступ до мовознавства: підручник. К., 2016. 320 с.
3. Дорошенко С. І Загальне мовознавство: навч. посібник. К., 2006. 288 с.

4. Карпенко Ю. О. Вступ до мовознавства: підручник. К., 2006. 336 с.
5. Кочерган М. П. Вступ до мовознавства: підручник. К., 2002. 302 с.
6. Левицький А. Е., Сингаївська А. В., Славова Л. Л. Вступ до мовознавства: навч. посібник. К., 2006. 104 с.
7. Ющук І. П. Вступ до мовознавства: навч. посібник. К., 2000. 128 с.

План

1. Мовознавство як наука. Предмет і проблематика мовознавства. Зміст і основні завдання курсу “Вступ до мовознавства”.
2. Місце мовознавства в системі наук.
3. Розділи мовознавства.
4. Методи дослідження мови.
5. Зв’язки мовознавства з іншими науками.

Основний зміст

1. Мовознавство як наука. Предмет і проблематика мовознавства. Зміст і основні завдання курсу “Вступ до мовознавства”. З XIX ст. мовознавству як науці притаманна багатокомпонентність, що виявляється у його відгалуженнях, для яких характерна тенденція до виокремлення у самостійні науки. Нині мовознавство є не просто єдиною наукою, а сукупністю споріднених наук, як і мають спільний предмет вивчення – мову, але розглядають цей предмет з різних точок зору або вивчають різні його компоненти. Мовознавча наука фактично витворила цілу систему мовознавчих дисциплін.

Зацікавлення феноменом мови, а отже, й зародження первісного мовознавства, почалося приблизно шість тисяч років назад. Воно зумовлене виникненням писемності в Месопотамії, де жерці намагалися систематизувати граматику шумерської мови, та створенням ієрогліфів у Давньому Єгипті. В Індії мовознавство досягло значного розвитку у зв’язку з потребою забезпечення

недоторканності сакральних ведійських гімнів, що передавалися усним шляхом, і літературної мови санскриту. Відома давньоіндійська граматика «Восьмикнижжя» була створена Паніні в V ст. до н. е. Можна стверджувати, що в цей час започатковано мовознавство як науку, оскільки тоді ж (V–IV ст. до н. е.) активно зайнялися пізнанням мови давньогрецькі філософи Платон (427–347 до н. е.) та Арістотель (384–322 до н. е.).

Мовознавство, або лінгвістика (лат. *línɡvía* – мова), – наука про сутність, будову, функціонування і розвиток мови. Мовознавство досліджує людську мову загалом і всі існуючі конкретні мови як її різноманітні вияви, індивідуальні втілення.

Предметом мовознавства є мова в усіх її виявах та аспектах. Це багатогранне явище, якому притаманні певні ознаки. Оскільки мова складається із сукупності різних одиниць, то її можна визначити як систему фонетичних, лексичних і граматичних засобів. Звуковий характер мови є підставою назвати її системою членороздільних звукових знаків. Для мови характерні безперервний розвиток, тісний зв'язок з мовленням, здатність виразити будь-яку інформацію. Мова має велике значення для людини, оскільки забезпечує її потреби в обміні інформацією, спілкуванні, пізнанні світу. Усе пізнане набуває мовного вираження, закріплюється в мові і завдяки цьому не забувається, залишаючись серед здобутків людства. Без мови суспільство не могло б існувати.

Мова – система фонетичних, лексичних, граматичних засобів, яка розвивається і забезпечує потреби людини у спілкуванні та пізнанні. Мовою послуговуються усі люди, але це не означає, що всі вони є мовознавцями. Навіть практичне оволодіння кількома мовами ще не свідчить про те, що людини – мовознавець. Щоб ним стати, необхідно опанувати мову науково, в її розвитку, зв'язках, пізнати її закономірності – істотні й регулярні причинові зв'язки між властивостями мови. Існують специфічні (притаманні окремим мовам), а також загальні (характерні для багатьох мов) закономірності. Хоч мовознавство виникло дуже давно й досягло величезних успіхів у своєму розвитку, ні в українській, ні в будь-якій іншій мові світу не встановлено всіх закономірнос-

тей її функціонування й розвитку. Крім того, деякі мови вивчені побіжно або й зовсім не вивчені.

За різними даними, у світі існує 2996, 5651 або 6809 мов. Однак ці підрахунки відносні, тому що не завжди вдається розмежувати мови й діалекти. Так, тільки на острові Нова Гвінея, де спостерігається найвища концентрація мов у світі, виокремлюють від 300 до 1000 мов. Найбільш прийнятною є думка, що на земній кулі існує майже 6000 мов. Лінгвістиці відомо і багато зниклих, мертвих мов. Одні з них, наприклад, латинська, збереглися у великій кількості текстів і добре вивчені, на відміну від інших, зокрема троянської, не залишилось ніяких слідів.

Усі мови мають свою специфіку, але кожна з них є способом спілкування певного народу чи народів, мовою людей, відображає реальний світ. Це можливе завдяки тому, що, крім відмінних ознак, мови мають також спільні ознаки – *мовні універсалії*, які характеризують людську мову взагалі. Ними є, наприклад, звуковий характер мови, її членороздільність, існування в мові морфем, слів і речень, власних і загальних назв, різних за своїм змістом і граматичними властивостями частин мови. Крім того, існують спільні ознаки, притаманні багатьом, але не всім мовам: категорія числа (сад – сади), категорія роду (зелений – зелена – зелене). Універсалії, які властиві кожній мові світу, називають *абсолютними*, а ті, що наявні в багатьох, однак не в усіх мовах, – *статистичними*. Більша частина (понад сто) встановлених мовних універсалій стосується фонетичного рівня мови. Фонетичними універсаліями є такі закономірності: носовий голосний завжди з'являється внаслідок зникнення носового приголосного; у кожній мові є склади зі структурою приголосний + голосний. Існують також граматичні (наприклад, усі мови, які мають двоїну, мають і множину), семантичні (зокрема, в усіх мовах слова можуть як звужувати, так і розширювати своє значення) й міжрівневі універсали (наприклад, кількість фонем у мовній системі і в окремій морфемі є обернено пропорційною, тобто чим більше в мові фонем, тим коротші в ній морфемі). Ця універсалія пов'язує фонологічний рівень з морфологічним. У мовознавстві

виокремився спеціальний напрям – лінгвістика універсалій, що вивчає спільні ознаки людської мови.

У курсі «Вступ до мовознавства» розглядаються найістотніші проблеми мовознавства, особливості рівнів мов, пояснюються лінгвістичні терміни, які є інструментом осмислення мовних явищ.

Проблематика мовознавства. Сучасне мовознавство розв'язує такі важливі проблеми: 1. *З'ясування сутності мови.* Ця проблема хвилює мовознавців ще з часів античності. Відповідь на запитання «Що таке мова?» слід шукати в іншому запитанні – «Навіщо мова потрібна людям?». Оскільки мова є дуже складним явищем, то в поглядах учених на її сутність завжди існував та й досі існує різнобій. Відомо майже сто визначень мови. Сутність її пізнана дуже глибоко, однак не до кінця.

2. *З'ясування походження мови.* Ця проблема породила багато гіпотез і суперечок. Донині триває обговорення різних поглядів на походження мови. Цілком зрозуміло, що виникнення мови зумовлене потребою в ній, потребою у спілкуванні.

3. *Дослідження особливостей і причин розвитку мови.* Полягає вона в розгляді закономірностей і рушійних сил розвитку мови, вивченні внутрішніх і зовнішніх факторів мовних змін.

4. *Визначення структури мови.* Мова є дуже складною системою, яка побудована з різнотипних мовних одиниць, з'ясовує сутність цих одиниць, їх функціональне навантаження.

5. *Вивчення особливостей організації мови.* Воно передбачає розгляд взаємодії, взаємозв'язків мовних одиниць, відношень між ними. Не можна вважати остаточно розв'язаною проблему кількості мовних рівнів. Зв'язки між ними, а також між компонентами одного рівня можуть реалізуватися інтралінгвально (в межах самої мови) або ж екстралінгвально (виходити за її межі).

6. *З'ясування місця існування мови.* У процесі розв'язання цієї проблеми виникали різні думки. Не зовсім переконливим є твердження, що мова існує у словниках, граматиках, лінгвістичних працях, оскільки там подані тільки її описи.

Російський мовознавець Олександр Смирницький (1902–1954) вважав, що мова реально існує в комунікації. Однак в актах спілкування мова лише використовується. Мабуть, найбільш прийнятною є думка, що мова існує в свідомості людей, носіїв цієї мови, й існуватиме доти, доки живуть ці носії. Кожна людина вносить у неї суб'єктивний компонент.

7. *Встановлення джерела життєвої сили мови.* У тому, що одні мови функціонують, розвиваються, а інші зникають, вирішальну роль відіграють зовнішні обставини, історичні умови, наявність чи відсутність державності.

8. *Класифікування мов.* У наш час найкраще розроблені і мають найбільше наукове значення групування мов за спорідненістю (генеалогічна класифікація) та будовою (типологічна класифікація).

9. *Визначення оптимальних методів дослідження мови.* Так, вивчення історії мови здійснюють за допомогою порівняльно-історичного методу та методу внутрішньої реконструкції, при дослідженні певного етапу функціонування мови використовують описовий та експериментальний методи, для обрахунків частотності, поширеності, продуктивності мовних явищ застосовують статистичний і кількісний (квантитативний) методи.

10. *Встановлення зв'язків мовознавства з іншими науками.* Вони виявляються переважно у взаємодії, оскільки дані з мовознавства використовують багато наук, а напрацювання цих наук істотно прислужуються мовознавству. Наприклад, на сучасному етапі розвитку лінгвістика розв'язує проблему механізмів співвідношення мовлення, говоріння – того, що виходить з мозку людини назовні, озвучується і пам'яті, ментального лексикону – того, що знаходиться в мозку людини. Для вирішення цього надскладного питання вже недостатньо зв'язків із психологією та фізіологією. Тут потрібні нейронауки (нейрологія, нейрофізіологія, нейропсихологія), тобто науки, що вивчають мозок і всю центральну нервову систему та її функціонування. Так на стику мовознавства та нейронаук виник новий мовознавчий напрям – нейролінгвістика. Співробітництво мовознавства з різними науками нерідко призводить до появи подібних стикових наук. Зо-

крема, давно й успішно функціонує, особливо в діалектології, лінгвогеографія, існують також психолінгвістика, соціолінгвістика, лінгвостатистика тощо.

11. *З'ясування практичної користі мовознавства.* Проблему цю вирішує прикладне мовознавство. Школа, бізнес, реклама, створення роботів і штучного інтелекту, інтернет, різні форми зв'язку, в тому числі космічного, – в усіх цих сферах використовується мовознавство. Головні проблеми мовознавства стосуються не тільки всебічного вивчення мови, а й виходять за її межі, охоплюють пізнання людини, етносу, людства, всього гніту. Мова являє собою також найвагомішу ознаку етносу, нації, тому мовознавство причетне до розв'язання широкого кола актуальних у сучасній Україні національних проблем.

2. Місце мовознавства в системі наук. У мовознавчій науці функціонують різні дисципліни, зокрема конкретне і загальне, теоретичне і прикладне мовознавство.

Конкретне мовознавство вивчає окремі мови. Так, існує україністика (досліджує українську мову), полоністика (наука про польську мову), богемістика (наука про чеську мову) та ін. Але для більшості мов наукового вчення про них поки що не створено. До сфери дослідження конкретного мовознавства належить також вивчення сімей і груп споріднених мов: наприклад, індоевропейістика вивчає індоевропейські мови, слов'янська – слов'янські мови.

Загальне мовознавство присвячене людській мові загалом. Воно вивчає загальні особливості, властивості, закономірності мови та вияви і реалізацію їх у конкретних мовах, формулює і розв'язує спільні проблеми мов, установлює загальні закони будови й розвитку мов на базі вивчення окремих.

У конкретному і загальному мовознавстві виокремлюють теоретичне і прикладне мовознавство.

Теоретичне мовознавство з'ясовує сутність і природу мови, її будову й організацію, функціонування і розвиток. Воно вивчає мову як явище.

Прикладне мовознавство займається вирішенням завдань практичного використання мови. Розуміння рідної мови її носіями ще не означає оволодіння нею. Щоб опанувати письмову форму мови, навчитися логічно й стилістично досконало висловлювати свої думки, людина повинна вивчати мову. Розроблення методики вивчення мови є сферою прикладного мовознавства. До його проблематики належать також створення та удосконалення письма і спеціальних форм передавання мови – транскрипції (точного запису звуків мови), стенографії тощо. Значну увагу приділяє прикладне мовознавство науковому вивченню та коментуванню найрізноманітніших текстів, питанням перекладу. Важливим завданням цієї мовознавчої дисципліни є створення мовних довідників та словників для загального користування.

3. Розділи мовознавства. Кваліфікуються як підсистеми, що становлять систему мови. Кожен рівень має свій тип одиниці, свою сферу мовного простору і своє функціональне навантаження.

Виділяють 4 рівні мови:

- фонетичний (одиниця – фонема)
- морфологічний (одиниця – морфема)
- лексичний (одиниця – лексема)
- синтаксичний (одиниця – речення)

Названі рівні мають ієрархічне відношення: одиниці кожного попереднього рівня є будівельним матеріалом для одиниць наступного рівня.

Також є ще 3 проміжні рівні мови:

- морфонологічний (між фонетичним і морфологічним)
- словотвірний (між морфологічним і лексичним)
- фразеологічний (між лексичним і синтаксичним)

Їх функціонування є типово міжрівневим: процес відбувається на одному рівні, а його наслідки входять до іншого рівня. Наприклад, акт словотворення спирається на одиниці морфологічного рівня, а результати цього акту – слова – є одиницями лексичного рівня.

Лінгвістика тексту дедалі настійніше висуває тезу про існування 5 ієрархічно найвищого рівня мовної структури – текстуального. Одиниця цього рівня – текст.

Розділи та галузі:

- фонетика (вивчає звуковий склад мови)
- фонологія (структура звукового складу мови і їхнє функціонування в мовній системі)
- граматика (будова мови)
- морфологія (явища, що характеризують граматичну природу слова)
- синтаксис (словосполучення та речення)
- лексикографія (укладання словників)
- ономастика (власні назви)
- етимологія (походження і історія слів)
- семантика (значення слів).

4. Методи дослідження мови. Методом дослідження є спосіб пізнання предмета чи явища. Український мовознавець Віталій Русанівський (нар. 1931) визначає **метод** як *процедуру виявлення й опису специфічних особливостей предмета чи явища або певної його сторони, що дає змогу одержати нові знання про будову предмета, його властивості, особливості їх виявів тощо.*

За метою дослідження мови виокремлюють описові, або дескриптивні і реконструктивні методи.

Описові методи – оперують мовними фактами, які можна безпосередньо спостерігати. Вони призначені для переліку і класифікування досліджуваних мовних явищ. До описових методів належать: *експериментальний* (лат. випробовую) метод: найбільше його використовують при дослідженні фонологічного, рідше – інших рівнів мови; *дистрибутивний* (лат. розподіл) метод: полягає в класифікуванні мовних форм за їх розподілом у тексті одна відносно одної; статистичний (лат. стан) метод: за допомогою спеціального математичного апарату досліджує кількісний аспект мовних явищ.

Реконструктивні методи дають змогу на базі мовних фактів, що піддаються безпосередньому спостереженню, відновити

мовні факти, які неможливо безпосередньо спостерігати. До реконструктивних методів належать: *порівняльно-історичний метод*: застосовують для відкриття законів, за якими розвивалися споріднені мови в минулому; *метод внутрішньої реконструкції*: за відомими фактами певної мови дає змогу відновити давніші невідомі її факти. Реконструктивні методи використовують не лише при дослідженні історичного розвитку мови. Ними є практично всі методи вивчення мовної системи. Це зумовлене тим, що безпосередньо спостерігати можна тільки мовлення, а саму мову необхідно з нього реконструювати. Якщо одиниці мовлення (наприклад, звук) спостережувані, то одиниці мови (наприклад, фонема).

За шляхами досягнення мети виокремлюють *індуктивний* (лат. уведення) і *дедуктивний* (лат. відведення) методи дослідження мови. Індуктивний метод полягає в тому, що на основі окремих фактів формують загальні положення, роблять висновки про загальне. Дедуктивний метод дає змогу на базі загальних положень, що мають достовірний характер (або сприймаються як такі), формувати твердження, робити висновки відносно окремих фактів, інтерпретації їх. Індукція і дедукція тісно пов'язані між собою, взаємообумовлюють одна одну в діалектичному пізнанні дійсності. Так, мовознавець досліджує окремі факти і робить на їх підставі узагальнення (індукція), а далі ці узагальнення застосовує для пізнання нових конкретних фактів (дедукція). Індукція і дедукція водночас можуть бути прийомами описових та реконструктивних методів. Однак у ряді методів переважає індукція (наприклад, в експериментальному), а в інших – дедукція (наприклад, у методі внутрішньої реконструкції).

За способом дослідження мови виокремлюють *синхронічний* і *діахронічний* методи.

Синхронічний метод забезпечує вивчення мови загалом чи окремих її компонентів на одному часовому зрізі. За допомогою цього методу встановлюють зв'язки досліджуваного об'єкта з іншими у межах однієї мовної-системи, зумовленість цього об'єкта, мотивованість окремого (об'єкта) цілим (системою).

Діахронічний метод полягає в дослідженні мови загалом чи її компонентів у процесі історичного розвитку і встановленні причинно-наслідкових зв'язків між попереднім і наступним станом досліджуваного явища.

Отже, основними методами вивчення мови є описові і реконструктивні, індуктивний і дедуктивний, синхронічний і діахронічний. Правильно обраний метод дослідження дає змогу ефективно й успішно досягти наукових результатів.

5. Зв'язки мовознавства з іншими науками. Мова як засіб спілкування обслуговує всі сфери життя і діяльності людей. Тому мовознавство пов'язане як із суспільними, так і з природничими науками. Воно пов'язане з такими суспільними науками, як народознавство, історія, археологія, етнографія, соціологія, психологія, логіка, літературознавство.

Зв'язок мовознавства з *народознавством* – наукою про народ, його походження, світосприйняття – зумовлений тим, що мова є основною ознакою народу. Дані з народознавства використовують для розв'язання проблеми виникнення мови та з'ясування всіх етапів її розвитку. У мові, як зазначав український мовознавець Юрій Шевельов (1908–2002), найглибше закодована народна ментальність, що є вагомим фактором як для мовознавства, так і для народознавства.

Мовознавство тісно пов'язане з *історією*. Так, у лексичному складі мови відображені певні історичні факти, наприклад, записані в літописі назви східнослов'янських племен, з яких сформувалася українська нація: поляни, сіверяни, деревляни, уличі, тиверці, дуліби, волиняни, бужани, білі хорвати. Спільні для індоєвропейських мов назви свійських тварин (корова, вівця, свиня, кінь, собака, коза) та культурних рослин (горох, морква, льон, жито) свідчать про рівень розвитку господарства індоєвропейців до поділу їх на окремі етнічні групи. Давні запозичення слів вказують на історичні контакти певного народу.

Археологія – наука, яка досліджує історію суспільства за виявленими під час розкопок пам'ятками матеріальної культури, – сприяє вивченню історії мови. Лінгвісти розшифровують віднай-

дені археологами писемні пам'ятки, а також написи, зроблені на стародавніх предметах.

Мовознавство пов'язане з *етнографією*, яка вивчає побут і культуру різних народів (етносів). Дані етнографії допомагають у вивченні говірок, з'ясуванні значення та походження слів, які стосуються побуту, культури (напр.: чурек, лаваш, коровай).

Зв'язок мовознавства із *соціологією* – наукою про закономірності розвитку і функціонування соціальних систем. У мові відображена соціальна диференціація народу.

Взаємозв'язок мовознавства й *психології* – науки про психічну діяльність людини – полягає в тому, що процеси мовлення, його сприйняття і розуміння мають психічну природу.

Оскільки мова є засобом мислення, то мовознавство тісно пов'язане з *логікою* – наукою про закони, форми та прийоми мислення.

Найбільш помітний зв'язок мовознавства з *літературознавством*. Мова є будівельним матеріалом, першоелементом літератури. Мовознавство настільки тісно переплітається з літературознавством, що ці дві дисципліни об'єднані в комплексну науку про слово – філологію.

Мовознавство пов'язане також із природничими науками, зокрема *фізіологією*, *анатомією*, *медициною*, *фізикою*, *математикою*, *семіотикою*, *географією*. Зв'язок мовознавства з фізіологією, анатомією і медициною ґрунтується на тому, що ці науки вивчають будову та функціонування апарату мовлення, мозку. *Фізика*, зокрема, її розділ акустика, вивчає звукові коливання, а отже, створює теоретичні засади для дослідження звуків мовлення. *Математика* забезпечує наукове вивчення кількісного аспекту мови і мовлення. Оскільки мова належить до знакових систем, то мовознавство пов'язане із *семіотикою*, яка вивчає загальні властивості знакових систем. Відомості з *географії* допомагають встановити територію поширення мови та окремих мовних явищ.

Отже, мовознавство характеризується тісними зв'язками із суспільними і природничими науками. Дані з цих наук допомагають у дослідженні мовних явищ.

Контрольні запитання для перевірки досягнення результатів навчання

1. Охарактеризуйте предмет мовознавства як науки.
2. У чому полягає специфіка різних мовознавчих дисциплін?
3. Які проблеми розв'язує сучасна лінгвістика?
4. Що є основою мовознавчої методології?. Охарактеризуйте методи дослідження мови.
5. У чому полягають зв'язки мовознавства з гуманітарними і природничими науками?

Лекція 2

Тема 2. Природа і сутність мови. Функції мови

Мета вивчення: познайомити з природою мовного знака, дати студентам основні знання щодо структури, ієрархічності будови мови, а також основних методів її вивчення, надати їм базові знання про природу, впливи та взаємовпливи різних мов та засвоїти основні мовознавчі терміни.

Результати навчання

Після лекції здобувач вищої освіти буде (спроможний):

- 1) визначати особливості співвідношення мови і мислення та мови і мовлення;
- 2) аналізувати сутність системно-структурного підходу до мови;
- 3) аналізувати сутність дихотомії „мова” і „мислення”;
- 4) вирізняти функції мови.

Література

1. Бевзенко С. П. Вступ до мовознавства. Короткий нарис: навч. посібник. К., 2006. 143 с.
2. Голубовська І. О., Лучканин С. М., Чемес В. Ф. та ін. Вступ до мовознавства: підручник. К., 2016. 320 с.
3. Дорошенко С. І Загальне мовознавство: навч. посібник. К., 2006. 288 с.

4. Карпенко Ю. О. Вступ до мовознавства: підручник. К., 2006. 336 с.
5. Кочерган М. П. Вступ до мовознавства: підручник. К., 2002. 302 с.
6. Левицький А. Е., Сингаївська А. В., Славова Л. Л. Вступ до мовознавства: навч. посібник. К., 2006. 104 с.
7. Ющук І. П. Вступ до мовознавства: навч. посібник. К., 2000. 128 с.

План

1. Природа мови. Мова як суспільне явище.
2. Функції мови.
3. Мова і мислення.
4. Мова і мовлення.

Основний зміст

1. Природа мови. Мова як суспільне явище. Крім реального світу, що оточує людину, і мисленого (віртуального) світу, який міститься в свідомості людини, існує ще й світ мови. Він – єдина ланка між реальним і внутрішнім світами, охоплює обидва ці світи, відображаючи й поєднуючи їх, роблячи набутком усього людства. Можна не бути в Японії, не бачити вулкана Кіліманджаро, але прочитавши чи почувши розповіді про них, легко їх уявити. Мова обслуговує людство, будучи суспільним явищем. Вона має свої внутрішні закони, будову, виконує певні функції. Удосконалюючись протягом тисячоліть, мова стала засобом з необмеженими властивостями, який може задовольнити потреби людини у спілкуванні й пізнанні світу

Мова як суспільне явище. Проблема природи мови цікавила лінгвістів здавна. Одні з них вважали її природним явищем, інші – суспільним. Німецький мовознавець Август Шлейхер (1821–1868) стверджував, що мова є своєрідним організмом, який народжується, живе за біологічними законами, розвивається, старіє і, нарешті, вмирає. Прихильники ідеї про природний характер мови наводили на користь своїх поглядів такі аргументи: мова властива не тільки людям, а й тваринам; певним

расам людей відповідають певні мови; існування явища дитячої мови (слів).

Представники соціологічного напряму в мовознавстві вважали мову суспільним явищем, здобутком людства. Вони спростували аргументи, які нібито свідчили про те, що мова є природним явищем. Мова не властива тваринам. Багато з них володіє певними звуковими сигналами, що несуть якусь інформацію. Так, курка одними звуками кличе курчат, іншими – повідомляє оточення про знесене яйце, ще іншими – виражає свій переляк. Шимпанзе використовує понад 60 звукових сигналів. Однак такі звукові сигнали не є словами, а отже, не є мовою. Це біологічні явища, що ґрунтуються, переважно на безумовних і частково на умовних рефлексах. Те, що спілкування тварин не є мовою, заперечує думку про природний характер мови.

Помилковим є також твердження про зв'язок між мовою і расою. Негри, які живуть у США (афроамериканці), розмовляють англійською мовою, хоча належить до негроїдної раси. Дитина розмовляє мовою людей, серед яких вона зросла і від яких завоюла її. Відомо чимало випадків, коли немовлята виростали серед носіїв чужої мови, і завжди вона ставала для них рідною. Як правило, носіями однієї мови є представники інших рас, а люди однієї раси розмовляють кількома мовами. Отже, природний характер рас не означає, що мова теж є природним явищем.

Мовознавці давно звернули увагу на те, що перші слова маленьких дітей однакові незалежно від їх етнічної належності. Це двоскладові слова типу мама, баба, вава з ідентичними відкритими складами, які побудовані з губного або м'якого передньоязикового приголосного і широкого голосного звука, найчастіше [a].

Така особливість дитячих слів справді зумовлена природою, недостатнім оволодінням дитиною голосовими можливостями та мовленнєвим апаратом. Так, губні звуки малюк відтворює раніше, ніж язикові. Вимова язикових звуків у дітей починається з м'яких, оскільки при їх утворенні язик притискається до піднебіння з більшою силою.

Отже, губні і м'які передньоязикові звуки дітям легше відтворювати, ніж інші приголосні. З голосних звуків дитині най-

легше вимовляти [а]: достатньо розкрити якнайширше рот. Ідентичність складів зумовлена тим, що уже опанований, вимовлений склад легше повторити, ніж будувати новий.

Хоч звучання дитячих слів у різних мовах однакове, проте їх значення не збігається. Наприклад, слово мама в українській, російській, іспанській, арабській та багатьох інших мовах значить «мати», але в грузинській – «батько», у давньогрецькій «мама» – і «мати», і «баба», у турецькій – «їжа». Слово баба в українській означає «бабуся», у ряді тюркських мов – «дідусь», але в турецькій – «батько». Малюки вкладають у звукосполучення, які їм легше вимовити, те значення, про яке вони довідуються від дорослих. Діти навчаються мови від оточуючих, а не засвоюють її від природи.

Опановують мову лише люди. Тому є підстави стверджувати, що здатність до опанування мови закладена в людині на біологічному, генному рівні. Наука відкрила окремий мовний ген, який відповідає за здатність до оволодіння мовою. Однак біологічна основа мови (як і самої людини) не заперечує її суспільного характеру.

Особливість мови як суспільного явища полягає в тому, що вона є засобом спілкування людей. У межах одного суспільства більшість людей послуговується однією мовою. Однак у певних прошарках суспільства, якщо вони хочуть відмежуватися від загалу, з'являється тенденція до мовного виділення.

Отже, мова не є природним явищем, вона має яскраво виражений суспільний характер. Про суспільну сутність мови свідчить те, що вона тісно пов'язана із суспільством, є однією з істотних його ознак. Поза суспільством вона стає мертвою, а жодне суспільство без мови існувати не може.

2. Функції мови. Мова забезпечує потреби суспільства у спілкуванні та пізнанні. Основними функціями мови є (комунікативна, когнітивна, мислеоформлювальна), репрезентативна, емоційна, експресивна та імпресивна.

Комунікативна функція полягає в тому, що мова служить для спілкування між людьми у суспільстві. Спілкуванням є не

тільки усна чи письмова розмова двох осіб. Воно відбувається й тоді, коли текст адресований цілому колективу (газетне повідомлення, твір письменника), уявному співбесіднику або самому собі (внутрішнє мовлення), наступним поколінням (заповіт, лист у майбутнє). Поезія Тараса Шевченка (1814–1861) *«І мертвим, і живим, і ненарожденим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє»* є не обмеженим у часі спілкуванням поета з цілим світом.

Когнітивна функція мови полягає в тому, що мова є важливим засобом пізнання світу. Цю функцію мови ще називають пізнавальною, гносеологічною (грец. пізнання). В процесі історичного розвитку людство нагромаджує досвід, збільшує обсяг знань про об'єктивну дійсність. Набуті знання накопичуються і зберігаються в ментальному лексиконі людини, трансформуються в концепти і відтворюються в мові.

Мислеоформлювальна функція. Щоб відбулося спілкування, необхідно сформувати і сформулювати думку. Реалізування цих процесів, крім мислення, забезпечує і мова, тобто вона виконує мислеоформлювальну функцію. Формування і формулювання думки можуть передувати комунікації або відбуватись одночасно з нею.

Репрезентативна функція. У сучасних лінгвістичних працях її ще називають інформаційною, референтною. Вона полягає в тому, що мова відображає об'єктивну дійсність: у процесі спілкування люди передають одне одному певну інформацію про неї. Однак цей процес відбувається при посередництві думки. Тому репрезентативна функція мови тісно пов'язана із мислеоформлювальною.

Емоційну функцію називають також емотивною, естетичною, виразовою. Вона виявляється у вираженні ставлення мовця до змісту його повідомлення, відношенні суб'єкта мовлення до об'єкта мовлення, у почуттях і емоціях мовця. Реалізується емоційна функція за допомогою вигуків, зменшувальних суфіксів, інтонації тощо. Вона притаманна будь-якому висловлюванню, тексту.

Експресивна функція передбачає представлення у висловлюванні самого мовця. Кожен текст, кожен акт говоріння, несучи в собі певну інформацію про позамовну дійсність, водночас містить інформацію про автора. Наприклад, із рядків Т. Шевченка *І мене в сім'ї великій, В сім'ї вільній, новій Не забудьте пом'янути Незлим тихим словом* постає образ автора як геніальної людини з величною душею. Отже, говорячи про будь-що, людина мимохіть говорить про себе, свої здібності, розвиток, вдачу, уподобання тощо. Експресивна функція мови є не метою, а умовою використання мови і виявляється незалежно від волі мовця.

Імпресивна функція мови полягає в тому, що мова впливає на слухача (реального чи уявного), тобто адресата висловлюваної думки, який є обов'язковим учасником спілкування. Цю функцію ще називають апелятивною (лат. звертання). До мовних засобів, що сприяють реалізуванню імпресивної функції, належать звертання, наказовий спосіб дієслів, деякі частки тощо. Вона притаманна кожному висловлюванню, тому що слухач (читач) завжди виявляє певне ставлення до почутого, якимось чином на нього реагує.

Комунікативна, когнітивна, мислеоформлювальна, репрезентативна, емоційна, експресивна та імпресивна функції мови тісно пов'язані між собою і завжди властиві їй, тобто є обов'язковими. Деякі мовознавці виокремлюють [факультативні, реалізування яких у акті мовлення не є обов'язковим, а залежить від ситуації]. До них належать, наприклад, магічна (виявляється у замовляннях, заклинаннях тощо), констатуюча (властива нейтральним повідомленням), питальна, фатична (контактовстановлювальна), метамовна (тлумачення мовних актів при їх повідомленні) функції.

3. Мова і мислення. Притаманність мові мислетворчої функції свідчить про взаємопов'язаність і взаємозумовленість мови і мислення. Проте ототожнювати одне з одним – означає не бачити специфічних ознак, а розривати їх – означає допускати самотійне існування мислення без мови.

Мова – це суспільне явище. Мова існує та змінюється разом з розвитком суспільства. Мова – це інструмент, за допомогою якого відбувається обмін думками.

Мислення – це психофізичний процес відображення мозком людини дійсності в поняттях, судженнях та умовиводах. Розрізняють логічне, абстрактне, технічне та образне мислення. Сутність мови полягає у тому, що вона бере участь у всіх видах мислення. Думки формуються завдяки слову і в слові. Будь-яка думка має знайти своє словесне вираження, що свідчить про те, що мова і мислення пов'язані між собою, але не тотожні. З одного боку, немає слова, словосполучення, речення, які б не виражали думки, але, з іншого боку, мова не тотожна мисленню, а лише один з найголовніших його інструментів. Мова – матеріальна, а мислення – ідеальне. Ми мислимо для того, щоб пізнати і зрозуміти, а говоримо для того, щоб передати наші думки, почуття та побажання.

Мова і мислення виникли одночасно в процесі розвитку пізнавальної діяльності людини і становлять діалектичну єдність. Це виявляється в тому, що мова можлива тільки в єдності з мисленням. Без неї не може бути оформлена, закріплена й збережена думка. Саме вираження думки, як і розчленування відповідного змісту думки на певні елементи, здійснюється за допомогою слів і мови. Отже, не буває мислення без мови, так само як і мова не може існувати без мислення, а лише в безпосередній єдності з ним.

Щодо питання взаємовідношення мови й мислення існують дві протилежні й однаковою мірою неправильні тенденції: 1) відривання мови від мислення і мислення від мови; 2) ототожнення мови і мислення.

Мова і мислення хоча й перебувають у діалектичній єдності, проте не є тотожними, про це свідчать такі факти: 1) мислення характеризується певною самостійністю: воно може створювати поняття і втілювати їх в образи, які не мають відповідних конкретних предметів і явищ у дійсності (домовик, мавка, русалка тощо);

2) мова – матеріально-ідеальне явище, тоді як мислення – ідеальне;

3) мова – явище національне, мислення – інтернаціональне;

4) будова і закони розвитку думки і мови неоднакові.

Метою мислення є отримання нових знань, їх систематизація, тоді як мова лише обслуговує пізнавальну діяльність людини, допомагаючи їй оформити думки і закріпити знання, передати їх, тобто людина мислить, щоб дізнатись і зрозуміти, а говорить для того, щоб передати думки, почуття, побажання.

Мова (власне, мовлення) – явище матеріальне. Всі її одиниці зрештою втілюються у матеріально виражених мовних елементах – звуках. Мислення як властивість особливо організованої матерії – мозку, реалізуючись у поняттях, судженнях, висновках, навпаки, не матеріальне, а ідеальне, воно не має властивостей матерії.

4. Мова і мовлення. У XIX ст. Пилип Фортунатов (1848–1914), Ян Бодуен де Куртене (1845–1929) започаткували у своїх дослідженнях розрізнення понять «мова» і «мовлення». Теоретично обґрунтував його Ф. де Соссюр. За його визначенням: “Мова – це система взаємопов’язаних між собою знаків”. Будь-яка зміна в мові викликає зміни в її системі. Мова – це знакова система. Знаками мови є всі ті мовні одиниці (звуки, букви, морфеми), які розподіляються між собою за функцією та місцем у системі мови. Лінгвістичними знаками є ті, що виконують в мові функцію номінації. За визначенням Ф. де Соссюра, знак – це буква, морфема, слово, словосполучення, речення.

Вивченням цієї проблеми займалися мовознавці Лев Щерба (1880–1944), Олександр Реформатський (1900–1978) та ін. Якщо мова є засобом спілкування, його історично сформованим порядком, то саме спілкування є мовленням.

Мовлення – процес використання мови, практична реалізація її одиниць, зв’язків між ними, правил поєднання та функціонування мовних одиниць. Під мовленням розуміють сам процес говоріння і результат цього процесу. Якщо мова – це система, вона статична, то мовлення – це процес говоріння і результат.

Терміном «мовлення» прийнято позначати як сам процес говоріння та сприйняття (акт мовлення) чи сукупність таких процесів (мовленнєву діяльність), так і результат процесу говоріння, тобто усний чи письмовий текст.

О. Смирницький стверджував, що мова реально існує лише в актах мовлення. Хоч цю його тезу тривалий час вважали у мовознавстві незаперечною, однак її спростували представники когнітивної лінгвістики, на думку яких, мова реально існує в ментальному лексиконі людей, а мовлення є її використанням, дає інформацію про неї. Мовлення, мовленнєва діяльність і її результати (тексти сучасного й минулого мовлення) є конкретними явищами, які можна безпосередньо спостерігати. Мова з мовлення реконструюється як певна абстракція. Тому завдання мовознавства полягає у дослідженні мови через мовлення. Кожна людина оволодіває рідною мовою в процесі мовлення. Дитина набуває мовленнєвого досвіду від дорослих. Спочатку вона засвоює окремі слова, домислює невідомі їй компоненти мовної системи, допускаючи лінгвістичні помилки, а згодом поступово оволодіває системою мови і її нормами, починає вільно оперувати нею як засобом спілкування.

Хоч мовлення і мова є взаємопов'язаними явищами, однак вони мають певні відмінності:

1. Лінійність мовлення і нелінійність мови. Будь-який текст можна уявити у вигляді одного дуже довгого рядка, людина вимовляє звук за звуком, слово за словом. Два відрізки того самого рівня одночасно в одному акті мовлення існувати не можуть. Неможливо водночас вимовити два слова чи два звуки. Мова, на відміну від мовлення, має ієрархічну організацію нелінійного характеру. Ця розбіжність зумовлює те, що кожен елемент мовлення може мати тільки два суміжні елементи (попереду й позаду), у мові їх значно більше. Так, у реченні *Грає вітер на дуду* (В. Сосюра) слово вітер розташоване між двома словами – дієсловом грає і прийменником на. У цьому тексті вони є найближчими його сусідами. А в мові слово вітер має усталені зв'язки зі своїми синонімами (буревій, вітровій, легіт, суховій), з назвами інших атмосферних явищ (буря, ураган, заметіль тощо), з лексемами протилежного значення (тиша, спокій) тощо.

2. Динамічність, змінність мовлення і статичність мови. У процесі мовлення одні мовні одиниці поєднуються щоразу з іншими залежно від конкретних потреб. У реченні *Бродить вітер у саду* (В. Сосюра) слово вітер розміщене уже між іншими словами порівняно з попереднім реченням. Зміна зв'язків між одиницями мови у процесі мовлення є закономірною ознакою його функціонування. На відміну від мовлення мова є сталим, статичним і стабільним явищем. У ній слово вітер має постійно тих самих сусідів, ті самі зв'язки. Зміна мовних зв'язків є виявом розвитку мови. Зв'язки її елементів називають парадигматичними (грец. приклад), а зв'язки елементів мовлення – синтагматичними (грец. побудоване разом). Парадигматичні зв'язки сталі. Групи об'єднаних ними елементів становлять парадигми – щільні єдності, сукупність яких утворює систему мови. Синтагматичні зв'язки є змінними, однак ця змінність не безмежна. Вона обмежена здатністю елементів одного рівня сполучатися між собою.

3. Індивідуальний характер мовлення і суспільний характер мови. Кожен окремий акт мовлення належить одній особі, індивіду. Тому мовлення суб'єктивне, індивідуальне. Мова є об'єктивним, суспільним явищем, незалежним від волі індивіда. У мовленні людина може виявляти творчість, у мові вона, як правило, змінити нічого не може. Мовні зміни залежать від суспільства, а не від окремих людей.

4. Безмежність мовлення і відносна усталеність мови. Певний акт мовлення реалізує лише невелику частину мовних одиниць, зв'язків між ними та правил поєднання мовних одиниць. Сукупність мовних актів цілком відображає все, що існує в конкретний час у мові. В ній немає нічого такого, чого б не було в мовленні. Проте в мовленні функціонує багато одиниць, які не входять до складу мови. Це, зокрема, оказіоналізми, інтонаційні особливості і взагалі все індивідуальне, що вносить у текст мовець. Мова складається із певної сукупності елементів, а мовлення є безмежним, нескінченним. Мова, будучи нелінійним, статичним, усталеним, суспільно зумовленим явищем, реалізу-

ється в індивідуальних актах лінійного, динамічного і безмежного мовлення.

Контрольні запитання для перевірки досягнення результатів навчання

1. Доведіть, що мова є суспільним, а не природним явищем.
2. Які функції виконує мова? Охарактеризуйте їх.
3. У яких відношеннях знаходяться мова і мовлення?
4. Як і чим розрізняються мова і мовлення?

Лекція 3

Тема 3. Мова і інші засоби спілкування. Система і структура мови

Мета вивчення: ознайомити студентів з найважливішими поняттями мовознавства, розглянути уявлення про природу, властивості та суть мови, познайомити з природою мовного знака, показати вплив на засоби мови психічних, соціальних, когнітивних, культурних та інших чинників, а також різноманітних ситуативних складових комунікації.

Результати навчання

Після лекції здобувач вищої освіти буде (спроможний):

- 1) давати визначення основних понять;
- 2) визначати основні проблеми і напрями сучасного мовознавства;
- 3) аналізувати сутність системно-структурного підходу до мови;
- 4) визначати особливості семіотичного аспекту мовознавства;

Література

1. Бевзенко С. П. Вступ до мовознавства. Короткий нарис: навч. посібник. К., 2006. 143 с.
2. Голубовська І. О., Лучканин С. М., Чемес В. Ф. та ін. Вступ до мовознавства: підручник. К., 2016. 320 с.

3. Дорошенко С. І Загальне мовознавство: навч. посібник. К., 2006. 288 с.
4. Карпенко Ю. О. Вступ до мовознавства: підручник. К., 2006. 336 с.
5. Кочерган М. П. Вступ до мовознавства: підручник. К., 2002. 302 с.
6. Левицький А. Е., Сингаївська А. В., Славова Л. Л. Вступ до мовознавства: навч. посібник. К., 2006. 104 с.
7. Ющук І. П. Вступ до мовознавства: навч. посібник. К., 2000. 128 с.

План

1. Мова і інші засоби спілкування.
2. Система і структура мови.
3. Основні одиниці мови та їхні функції.
4. Синхронія та діахронія

Основний зміст

1. Мова і інші засоби спілкування. Певні засоби спілкування тварин виникли раніше від людини і мови. Проте форми спілкування тварин не є мовою. Мова відрізняється від комунікативних систем у тварин такими ознаками: її правила передаються шляхом вивчення, а не успадковуються; мові притаманна і граматична структурованість, завдяки чому нові вислови творяться за аналогією до вже утворених або ж шляхом їх перебування; учасники комунікації можуть і передавати мовні сигнали, і одержувати їх, тобто при мовній комунікації наявний діалог, а у тварин діалогу немає.

Мова є вербальним засобом спілкування. Спочатку вона існувала лише у звуковій формі, тобто реалізувалася в процесі мовлення і сприймання на слух. Для подолання цих обмежень звукової мови винайшли письмо. Завдяки сучасним технічним засобам (телефон, телевізор, радіо, комп'ютер) звукова мова може долати будь-які відстані, фіксуватися, зберігатися протягом тривалого часу (магнітофонна стрічка, дискета тощо). Однак

подолання в нині час обмежень звукової мови не звузило сфери застосування письма.

На основі письмової форми мови розвинулися інші її спеціальні форми, які належать до вербальних засобів спілкування.

Ними є:

- азбука Морзе (позначення букв за допомогою комбінацій крапок і тире; використовують у телеграфному передаванні інформації);
- азбука Брайля для сліпих (запис рельєфними крапками, які сприймаються на дотик);
- ручна азбука для глухонімих (відповідниками букв є різні конфігурації пальців); морська сигналізація; різні види стенографії (швидкий запис зі скороченнями, позначеннями); найрізноманітніші форми тайнопису, зокрема розвідницькі шифри.

Отже, мова, будучи всеосяжним засобом спілкування, породжує ряд вторинних вербальних засобів – графічних. Звуки заступаються літерами чи іншими писаними знаками і сприймаються з допомогою не слуху, а зору. Залежно від потреб такі знаки можуть сприйматися на дотик, набувати різних зорових форм, але все це – вербальне спілкування, що трансформує тільки означує, не зачіпаючи означуваного.

Невербальні засоби спілкування: міміка і жести, сигнали або системи сигналів, деякі види мистецтва.

1. *Міміка і жести* є основними невербальними засобами спілкування. *Міміка* – зміна виразу обличчя, рух лицевих м'язів. Вона виявляється спонтанно й розмито, але загалом досить виразно передає характер і почуття людини. Так, насуplied брови виражають незадоволення, відтягування кутика губ (здебільшого лівого) вказує на незгоду. *Жести* – рухи тілом, переважно руками, які мають певне значення, виражають певні почуття і супроводжують звукове мовлення або використовуються окремо від нього, наприклад, знизування плечима – виражає сумнів або незнання, ствердне чи заперечне похитування головою, помах рукою, що означає «ходіть сюди». У міміці і жестах є інстинктивний, підсвідомий шар, що регулюється першою сигнальною

системою (наприклад, мімічний вираз, що позначається словосполученням «роззявити рота», сміх і сльози), і усвідомлюваний, регульований волею, виконуваний під контролем розуму шар (уклін, потискання руки, кількаразове похитування випростаним вказівним пальцем вперед – назад, яке виражає докір). Вивченням міміки і жестів займається наука паралінгвістика.

2. *Сигнали або системи сигналів, які мають технічну природу* – гудок на заводі, сирена швидкої допомоги, зображення виробу. До систем сигналів належать світлофор, дорожні та залізничні знаки, наукова символіка. Усі ці засоби спілкування можна розшифрувати за допомогою мови.

3. *Деякі види мистецтва*. Мистецтво є специфічною формою суспільної свідомості, що відображає дійсність у художніх образах. Усі його види належать до засобів спілкування. Винятково вербальну форму має тільки література. У театрі (у тому числі й опері) і кіно поряд з іншими матеріальними засобами створення художніх образів важливу роль відіграє мова. Але існують і такі види мистецтва, які не використовують мову, у живописі засобами створення художніх образів є колір, малюнок.

2. Система і структура мови У природі й суспільстві існують реалії, які складаються із сукупності елементів, що певним чином організовані і взаємопов'язані.

Система – організована множина взаємопов'язаних елементів. Мова також є системою: вона складається з множини одиниць (фонем, морфем, слів, речень), які організовані за певними правилами. Так, можна сказати зелений дуб, зелена липа, але не можна сказати зелений липа, зелена дуб. Від слів брат, віл, серп можна утворити похідні з суфіксом -ик, а від слів сестра, вівця, коса – не можна. Взаємопов'язаність елементів мови виявляється в тому, що між ними встановлюються певні відношення – залежність, або кореляція (лат. відношення).

Розрізняють фізичні і чисті відношення елементів системи.

Фізичними є відношення, за яких один елемент породжується іншим (братик походить від слова брат) або змінюється під впливом іншого (кто – хто: проривний [к] під впливом наступ-

ного проривного [т] змінився в щілинний [х]). Фізичними відношеннями вважають також форми зв'язку слів у словосполученні й реченні.

Чистими є відношення елементів системи, за яких ці елементи прямо не впливають один на одного, призводячи до певних видозмін, а протиставляються один одному і завдяки цьому існують як різні елементи. Тому такі відношення називають ще протиставленнями, або опозиціями. Наприклад, протиставлення твердих і м'яких в українській мові.

Елементи мови за допомогою відношень (як фізичних, так і чистих) поєднуються у групи, тобто *парадигми*. Так, парадигму утворюють тверді й м'які приголосні, дзвінки і глухі приголосні, форми словозміни певного слова, група пов'язаних між собою за значенням слів.

Відношення, зв'язки між мовними елементами, що входять до складу однієї парадигми, називають *парадигматичними*. До складу мовної системи входять як елементи (одиниці мови), так і відношення між ними.

Деякі зарубіжні лінгвісти, характеризуючи мову як систему, вважали основним її компонентом відношення між елементами. Ф. де Соссюр зазначав, що в мові немає нічого, крім розрізень.

Датський мовознавець Луї Єльмслев дійшов висновку, що мовознавство повинне займатися винятково відношеннями, а самі мовні одиниці, між якими встановлюються відношення, не є об'єктом науки про мову. У характеристики мови, крім поняття «система», лінгвісти часто використовують поняття «структура».

Структура (лат. побудова, розташування) – внутрішня будова чогось, взаємозв'язок складових частин цілого. Термін «структура мови» ввели у мовознавство представники структуралізму – напряду лінгвістики, в основі якого лежить визнання мови чітко організованою, структурованою системою.

Деякі мовознавці вживають терміни «система» і «структура» як синонімічні. О. Мельничук обґрунтував думку, що ці терміни відображають ту саму властивість мови, лише в різних аспектах. Як система мова розглядається в аспекті її складових частин, одиниць, що утворюють цілісність, єдність, як структура – в ас-

пекті цілісності, що складається із певним чином організованих частин.

Чимало зусиль мовознавців було докладено й до розмежування цих двох термінів. Однак досі тут не досягнуто узгодженості. Зокрема, О. Реформатський визначив систему як єдність однорідних взаємозумовлених елементів, а структуру – як єдність різнорідних елементів. Оскільки в мові є чотири основні типи одиниць – фонеми, морфеми, слова і речення, то концепція О. Реформатського означає, що в межах мови існує чотири системи: фонологічна, морфологічна, лексична і синтаксична, які в сукупності утворюють чотириповерхову структуру мови. Цю точку зору поділяють українські мовознавці Сергій Дорошенко (нар. 1924) та Петро Дудик (нар. 1926).

М. Кочерган, навпаки, вважає, що мова є системою, а структура – це її внутрішня будова, яка має чотири рівні: фонологічний, морфологічний, лексико-семантичний, синтаксичний. На кожному рівні функціонує певна одиниця (фонема, морфема, лексема (слово), речення). За твердженнями В. Кодухова, система охоплює всю мову, а структуру мови становлять тільки відношення. Тому структура є лише компонентом, однією з ознак системи. Б. Головін розглядав систему і структуру як поняття одного ряду: систему як сукупність відношень мови, а структуру як сукупність її одиниць, елементів.

Найбільш прийнятним є визначення структури мови як побудови, що має п'ять *основних рівнів* (фонологічний, морфологічний, лексико-семантичний, синтаксичний, текстовий) і три проміжні (морфонологічний, словотвірний, фразеологічний). Між мовними рівнями наявні відношення ієрархічного підпорядкування: кожен нижчий рівень обслуговує вищий, є для нього будівельним матеріалом. Кожен основний рівень має свій тип мовних одиниць: фонологічний – фонему, морфологічний – морфему, лексико-семантичний – лексему, синтаксичний – речення, текстовий – текст. Особливістю проміжних мовних рівнів є те, що вони існують на стику основних рівнів і в їх межах функціонують одиниці відповідних основних рівнів.

Термінами «система мови» і «структура мови» лінгвістика визначає основні ознаки організації мови. Обидва поняття є суттєвими для мовознавства, тому їх не слід ототожнювати.

3. Основні одиниці мови і їх функції. Мова має план вираження, тобто форму, і план змісту, їх існування забезпечують чотири основні типи мовних одиниць: фонemi, морфemi, слова і речення. Деякі мовознавці виокремлюють і п'ятий тип мовних одиниць – текст. Фонемам притаманна лише форма, вони не виражають ніякого змісту і, як одnobічні одиниці мови, не належать до знаків. Морфemi, слова і речення мають не тільки форму, а й виражають певний зміст. Тому вони є двобічними одиницями мови і становлять собою знаки або їх поєднання.

У ланцюжку фонема – морфема – слово – речення кожна наступна одиниця побудована з попередніх, тобто кожна попередня одиниця стає компонентом форми наступної. Тому кожна наступна одиниця має складнішу форму, ніж попередня. При цьому основою її матеріальності є фонemi. Морфemi, слова і речення виражаються і сприймаються завдяки фонемам або їхнім графічним зображенням (літерам).

Фонemi виконують конститутивну, перцептивну і розрізнявальну функції. Конститутивна (лат. будова) функція полягає в тому, що вони є будівельним матеріалом мови, перцептивна (лат. сприймання), виявляється у їх здатності сприйматися. Оскільки за допомогою фонем розрізняють усі мовні одиниці вищого порядку, то фонemi виконують розрізнявальну функцію. Наприклад, слова кіт, кір, кіл розрізняються кінцевою фонемою.

Морфemi є мінімальними виразниками значення, їх значення узагальнене, пов'язане з мисленням (а не безпосередньо з об'єктивною дійсністю), поняттєве. Якщо слово дуб може вказувати на конкретне дерево, то морфема дуб – виражає узагальнену ідею певної породи дерев, поняття, а також концепт «дуб». Здатність морфем виражати поняттєве значення свідчить про виконання ними семасіологічної (грец. значення, смисл) або семантичної (грец. означальний) функції.

Слова, як і морфеми, виконують семасіологічну функцію, тобто виражають поняттєве значення. Окремі групи слів виконують лише номінативну (власні назви) або семасіологічну (абстрактні назви) функцію. Одиницею мови, за допомогою якої безпосередньо спілкуються, є речення. Кожен акт мовлення складається з речень. Тому функції речення збігаються з функціями мови. Текст є упорядкованою системою, в якій усе пов'язане й взаємозумовлене.

4. Синхронія і діяхронія. Люди, використовуючи мову у процесі спілкування, сприймають її як незмінне явище. Такий стан мови характерний для певного часу. Однак цей незмінний стан є лише одним з моментів розвитку мови, горизонтальним зрізом руху її в часі (вертикальний зріз). Для позначення стану мови у конкретний час використовують термін «синхронія».

Синхронія (грец. одночасний) – стан мови у певний історичний період, у конкретний момент її розвитку. Оскільки у функціонуванні мови виокремлюють синхронічний аспект, існує синхронічне, або описове, мовознавство, наприклад, курс сучасної української літературної мови. Сучасний стан мови є типовим прикладом синхронії, оскільки може спостерігатись і вивчатись безпосередньо. Але дослідження, наприклад, давньоукраїнської мови XVIII ст. теж належить до синхронії. Розвиток мови протягом тривалого часу позначають терміном «діяхронія».

Діяхронія (грец. діа – крізь і хронос – час) – розвиток мови у часі, історична послідовність мовних змін. Вивченням мови у часі, її розвитку займається діяхронічне, або історичне, мовознавство (наприклад, історична граматики української мови).

Розрізнення синхронії і діяхронії є дуже істотним. Для носіїв мови, що використовують її на практиці, існує тільки синхронія: мова функціонує безвідносно до своєї історії. Для наукового осмислення мови, для мовознавства надзвичайно важливою є діяхронія, оскільки певний стан мови обумовлений її історичним розвитком.

Кожне мовне явище має свою історію (діяхронія) і своє місце в системі мови (синхронія). Тому до вивчення мови можливий

і діяхронічний, і синхронічний підхід. Так, із синхронічної точки зору сучасні українські форми *пес* – *пса*, *сон* – *сну* мають випадні голосні [е], [о] (чергування [е], [о] з нулем звука). З діяхронічної точки зору в цих формах представлені наслідки занепаду редукованих голосних [ъ], [ь], які у сильній позиції перетворились на голосні повного утворення [е], [о] (*псь* – *пес*, *сьнь* – *сон*), а в слабкій – зникли (*псьа* – *пса*, *сьну* – *сну*). Розрізнення синхронії і діяхронії не означає, що перша позбавлена будь-якого втручання часу, адже процеси розвитку мови не припиняються.

Контрольні запитання для перевірки досягнення результатів навчання

1. Охарактеризуйте вербальні і невербальні засоби спілкування.
2. Чому необхідно розрізняти поняття «система мови» і «структура мови»?
3. Які функції виконує кожна одиниця мови?
4. Чим відрізняється синхронія від діяхронії?

Лекція 4

Тема 4. Типологічна класифікація мов

Мета вивчення: познайомити студентів із сутністю типологічного мовознавства, сформувати уявлення про типологічну класифікацію мов, розглянути фонологічну, синтаксичну та морфологічну типології, вчити відрізняти ізолюючі мови від усіх інших, дати студентам основні знання щодо структури, ієрархічності будови мови, надати їм базові знання про природу, впливи та взаємовпливи різних мов та засвоїти основні мовознавчі терміни.

Результати навчання

Після лекції здобувач вищої освіти буде (спроможний):

- 1) давати визначення основних понять;
- 2) визначати сутність типологічного мовознавства;

- 3) аналізувати види типологічної класифікації;
- 4) розрізняти морфологічну типологію за А. Шлейхером та Е. Сепіром;
- 5) відрізняючи ізолюючі мови від усіх інших.

Література

1. Бевзенко С. П. Вступ до мовознавства. Короткий нарис: навч. посібник. К., 2006. 143 с.
2. Голубовська І. О., Лучканин С. М., Чемес В. Ф. та ін. Вступ до мовознавства: підручник. К., 2016. 320 с.
3. Дорошенко С. І Загальне мовознавство: навч. посібник. К., 2006. 288 с.
4. Карпенко Ю. О. Вступ до мовознавства: підручник. К., 2006. 336 с.
5. Кочерган М. П. Вступ до мовознавства: підручник. К., 2002. 302 с.
6. Левицький А. Е., Сингаївська А. В., Славова Л. Л. Вступ до мовознавства: навч. посібник. К., 2006. 104 с.
7. Ющук І. П. Вступ до мовознавства: навч. посібник. К., 2000. 128 с.

План

1. Типологічне мовознавство. Види типологічної класифікації.
2. Морфологічна типологія.
3. Фонологічна та синтаксична типологія.

Основний зміст

1.Типологічна класифікація мов. За спільними структурними ознаками мови об'єднують у типи. Розробленням типологічної класифікації мов займається типологічне мовознавство.

Типологічна класифікація мов – групування мов за особливостями їх структури незалежно від спорідненості. Теоретично типологічна класифікація може ґрунтуватися на будь-якому рівні мови. Нині існують розробки в галузі фонологічної та синтаксичної типології, започатковано створення лексичної типоло-

гії. Оскільки фонем у мовах надто мало, а лексем надто багато, оптимальне групування мов на основі цих рівнів ускладнене. За синтаксичною побудовою теж важко об'єднати мови в однорідні типи, оскільки синтаксичні ознаки різних мов дуже складні. Найзручнішим для типологічних досліджень є морфологічний рівень. Це зумовлене тим, що кількість морфем у мовах достатня для їх типологічного групування, до того ж морфема більш стійка щодо змін порівняно з іншими мовними одиницями. Деякі мовознавці взагалі називають типологічну класифікацію мов морфологічною.

2. Морфологічна типологія. За класифікацією В. фон Гумбольдта виокремлюють чотири типи мов: ізолюючий, аглютинуючий (аглютинативний), флективний та інкорпорууючий.

1. *Ізолюючі мови.* Для них характерні незмінність і морфологічна нерозчленованість слів, вони мають лише корінь. Граматичне значення виражається здебільшого з допомогою порядку слів (давньокитайська, в'єтнамська). Наприклад, китайська фраза *во хао* означає «я люблю», а *хао во* – «любим мене». Граматичні значення тут виражені зміною порядку слів та інтонацією.

2. *Аглютинуючі (аглютинативні) мови* – корінь незмінний і тому внутрішня флексія відсутня. В цих мовах морфема є носієм однієї граматичної категорії. Наприклад, у киргизькій мові *ата-га* – «батькові», *ата-лар-га* – «батькам», *ата-лар-ышыз-га* – «нашим батькам». Тут давальний відмінок завжди виражений афіксом *-га*, а цей афікс завжди виражає тільки давальний відмінок, так само афікс *-лар* вказує лише на множину. До аглютинативних мов належать, зокрема, тюркські мови, більшість фінно-угорських, японська, мови банту.

3. *Флективні мови.* У них корінь змінний, причому ця змінність може виявлятися і як внутрішня флексія, тобто корінь виражає своїм чергуванням граматичне значення. У флективних мовах афікси не самостійні, вони зливаються з коренем і формально, і за змістом. Слово *козацький* важко поділити на корінь і суфікс, оскільки у звуці [ц] злилися кінцевий приголосний коре-

ня козак- і початковий приголосний суфікса -ськ- ([к] + [с] = [ц]). У слові радість суфікс -ість вказує на іменник. А в похідному від нього прикметнику радісний цей самий суфікс -ість (з утратеним [т']) вже не має іменникового значення і втратив самостійність. До флективних належать індоєвропейські мови і більшість афразійських.

4. *Інкорпуючі мови.* До них входять складні комплекси, які є водночас і словами, і реченнями. Це палеоазійські мови та більшість індіанських мов Америки. Передаючи предикативний, реченнєвий зміст, наведена конструкція залишається словом, яке побудоване шляхом синтаксичного основоскладання.

Існує морфологічна типологія А. Шлейхера – деталізувавши класифікацію В. фон Гумбольдта, він виокремив у складі ізолюючих, аглютинуючих і флективних мов дрібніші підтипи. Інкорпуючі мови він не вводив до класифікації:

Ізолюючі мови мають такі типи: *чисто кореневі* (давньокитайська мова вен'янь); *кореневі зі службовими словами*. Це мови, у яких частина коренів почала виражати граматичне значення (бірманська, сучасна китайська мови).

Аглютинуючі мови поділив на: *аглютинуючі синтетичні*, у яких виокремлював суфіксальний (тюркські мови), префіксальний (мова банту) та інфіксальний (бацбійська мова) типи; *аглютинуючі аналітичні*, які представлені афіксальним типом, афікси можуть займати різну позицію щодо кореня) з широким використанням службових слів (тибетська).

Флективні мови, А. Шлейхер поділив на: *флективні синтетичні*, які оперують тільки внутрішньою флексією (арабська); *флективні синтетичні*, які мають внутрішню і зовнішню флексію (українська); *флективні аналітичні*, в яких поєднується внутрішня і зовнішня флексія.

Е. Сепір виділяв 4 групи мов: ізолюючі (мова бамана, поширена в Африці); – аглютинативні (папуаські мови Нової Гвінеї); фузійні (українська); символічні (арабська). У цих мовах функціонують такі граматичні способи, як внутрішня флексія, редуплікація, наголос.

3. Фонологічна типологія. За фонологічною типологією мови поділяють на складофонемні та фонемні.

Складофонемний тип мов – виділяють у мовах, для яких характерний збіг складу і морфеми. Так, у китайській мові кожен склад є морфемою, а 40% складів – окремими словами, проте переважають у ній двоскладові (двоморфемні) слова. У різних діалектах китайської мови нараховується від 389 до 920 складофонем. Китайська складофонема може охоплювати чотири звуки: початковий приголосний; нескладовий проміжний голосний типу [i], [и], [и]; складотвірний голосний; кінцевий приголосний чи напівголосний. Кожен із цих компонентів складофонемі, крім третього, може бути відсутній.

Фонемний тип мов – фонема і морфема не збігаються, морфема поділяється на фонемі, а фонемі формують морфему. Мови цього типу у деяких лінгвістичних працях класифікують за розрізненням (давньогрецька, латинська) та нерозрізненням (українська, польська) довгих і коротких голосних, за типом наголосу (динамічний, тонічний, кількісний), його рухомістю чи сталістю. У фонемному типі мов виокремлюють: консонантний тип мов – понад 70% приголосних. Наприклад, українська мова, що має 6 голосних і 32 приголосні фонемі (співвідношення голосних і приголосних – 15%: 85%). Індоевропейська прамова в давніші періоди свого існування була консонантною; адигейська мова має 70 фонем, серед яких лише 3 голосні; – вокалічний тип мов. Він охоплює мови, у яких 30% фонемного складу чи більше становлять голосні. Наприклад, давньоруська мова, в якій до зникнення носових голосних існувало 11 або 12 голосних фонем і 24 приголосних (34%: 66%); корейська мова, у якій 21 голосна і 19 приголосних фонем; у гавайській мові із 13 фонем 5 є голосними.

Синтаксична типологія. полягає у виокремленні на основі будови речення номінативного, ергативного та активного типів мов.

Номінативний тип. До нього входять мови, які серед інших відмінків обов'язково мають називний і знахідний як відмінки суб'єкта і об'єкта дії. У цих мовах підмет завжди виражений

називним (номінативним) відмінком, а прямий додаток – знахідним. Номінативними є більшість мов світу, в тому числі індоевропейські, тюркські, фінно-угорські та афразійські.

Ергативний тип мов є протиставлення не суб'єкта й об'єкта, як у мовах номінативного типу, а перехідних і неперехідних дієслів. У мовах цього типу абсолютний відмінок (агентив, що позначає виконавця дії) є виразником суб'єкта (підмета) при неперехідному дієслові та виразником об'єкта (дodatка) при перехідному дієслові. Суб'єкт перехідного дієслова (фактив – носій дії) виражений власне ергативним відмінком. До ергативних мов належать кавказькі, більшість папуаських, деякі індіанські мови Америки та ін.

Активний тип мов ґрунтується на протиставленні дієслів зі значенням дії і стану. Підмет і присудок мають один відмінок (абсолютний). Відмінок передає значення суб'єкта (підмета) при дієсловах стану і значення об'єкта (дodatка) при дієсловах дії. Суб'єкт при дієсловах дії виражається особливим активним відмінком, що протиставляється інактивному. До активного типу мов належать деякі індіанські мовні сім'ї Північної Америки, зокрема сіу, гуарані та ін.

Отже, мови світу, незважаючи на їх різноманітність, мають багато спільного: всі вони є звуковими, мають голосні і приголосні звуки, у всіх мовах розрізняють іменники та дієслова, а також суб'єкт, об'єкт і предикат тощо. Ця спільність характеризується різними виявами, різним ступенем, що й ілюструє типологія.

Контрольні запитання для перевірки досягнення результатів навчання

1. Що є основою типологічної класифікації мов?
2. Охарактеризуйте групи мов за морфологічною типологією.
3. На які типи поділяв мови А. Шлейхер? Що вважав основою типології Е. Сепір?
4. Які типи мов виокремлюють за фонологічною типологією? Та синтаксичною?

Лекція 5

Тема 5. Загальна характеристика мов світу. Генеалогічна класифікація мов

Мета вивчення: ознайомити студентів із принципами порівняльно-історичного методу мовознавства, сформуванню уявлення про сутність генеалогічної класифікації мов світу, розглянути мовні сім'ї та вчити виокремлювати групи з яких складається кожна мовна сім'я, дати студентам основні знання щодо структури, ієрархічності будови мови, надати їм базові знання про природу, впливи та взаємовпливи різних мов та засвоїти основні мовознавчі терміни.

Результати навчання

Після лекції здобувач вищої освіти буде (спроможний):

- 1) давати визначення основних понять;
- 2) визначати принципи порівняльно-історичного методу;
- 3) аналізувати мовні групи;
- 4) обґрунтовувати спорідненість мов та визначати їх;
- 5) визначати належність мовних груп до мовних сімей.

Література

1. Бевзенко С. П. Вступ до мовознавства. Короткий нарис: навч. посібник. К., 2006. 143 с.
2. Голубовська І. О., Лучканин С. М., Чемес В. Ф. та ін. Вступ до мовознавства: підручник. К., 2016. 320 с.
3. Дорошенко С. І Загальне мовознавство: навч. посібник. К., 2006. 288 с.
4. Карпенко Ю. О. Вступ до мовознавства: підручник. К., 2006. 336 с.
5. Кочерган М. П. Вступ до мовознавства: підручник. К., 2002. 302 с.
6. Левицький А. Е., Сингаївська А. В., Славова Л. Л. Вступ до мовознавства: навч. посібник. К., 2006. 104 с.
7. Юшук І. П. Вступ до мовознавства: навч. посібник. К., 2000. 128 с.

План

1. Генеалогічна класифікація мов.
2. Індоевропейська мовна сім'я.
4. Інші сім'ї мов.

Основний зміст

1. Генеалогічна класифікація мов. На світі існує дуже багато мов, тому проблема їх групування є однією із найскладніших у лінгвістиці. Мови класифікують за генеалогічними зв'язками, типом організації і суспільним статусом, поширеністю. Такі групування мов є важливим досягненням відповідних напрямів мовознавства – порівняльно-історичного, типологічного й соціологічного.

Кожна мова світу утворилася на ґрунті певної прамови. Оскільки мови, які походять від однієї прамови, є спорідненими, то спорідненість мов і стала основою найпоширенішої їх класифікації – генеалогічної.

Генеалогічна (грец. родовід) класифікація мов – групування мов за спорідненістю. Ця класифікація мов передбачає виокремлення *мовних сімей* – сукупності мов, основою яких є одна прामова. Мовну сім'ю поділяють на групи за ступенем спорідненості, в яких можуть розрізняти ще й підгрупи. Нині у світі існує майже 200 мовних сімей, кожна з яких включає від однієї мови до кількох сотень мов. Найчисленнішими за кількістю носіїв є такі мовні сім'ї: індоевропейська, китайсько-тибетська, афразійська, австронезійська, конгокордофанська, дравідська, японська, тюркська, австралійська, корейська, фінно-угорська, нілосахарська, андо-екваторіальна, кавказька, монгольська, тунгусо-маньчжурська.

2. Індоевропейська мовна сім'я. Мовами цієї сім'ї розмовляє більше 2 млрд осіб. До неї належать усі мови, що виконують функцію світових мов. У індоевропейській сім'ї існують такі мовні групи: індійська, іранська, грецька, вірменська, італійська, романська, кельтська, германська, іллірійська, албанська, балтійська, слов'янська, тохарська, анатолійська.

Індійська мовна група. До неї входить понад 150 живих мов, якими розмовляють майже 770 млн осіб. Найпоширенішою мовою цієї групи є гіндустані, що має дві літературні форми: гінді (державна мова Індії) та урду (державна мова Пакистану), бенгальська, що є державною мовою республіки Бангладеш, маратхі (64 млн.), Пенджабі (60 млн.), гуджараті (40 млн.), орія (27,5 млн.), раджастхані (18 млн.), синдхі (16 млн.), непалі (11 млн.), циганська (5 млн.) мови та ін.

До цієї мовної групи входить також давньоіндійська мертва мова. Її ще називають ведійською, оскільки представлена вона у Ведах – священних книгах індуїзму. В усній формі (в релігійних ритуалах) давньоіндійська мова засвідчена з XII ст. до н.е., а її літературна форма (санскрит) – з III ст. до н.е.

Іранська мовна група. Найпоширенішими живими мовами цієї групи є іранська, тобто перська, або фарсі, (32 млн.), курдська (20 млн.) та афганська (24 млн.) з її трьома наріччями: пушту, пахто й патанським. Переважно на території СНД поширені таджицька (майже 8 млн.), осетинська (0,6 млн.), татська (350 тис), памірські (30 тис.) мови. До мертвих мов іранської групи належать давньоперська та авестійська мови, засвідчені з I тис. до н.е. (остання збережена в тексті священної книги зороастризму «Авести»), а також парфянська, согдійська, скіфська. Індійська й іранська мовні групи утворюють арійську галузь індоєвропейської мовної сім'ї.

Грецька мовна група. До неї входять давньогрецька та новогрецька (12 млн.) мови, деякі мовознавці виокремлюють ще й середньогрецьку (візантійську).

Вірменська мовна група. Представлена вона давньовірменською (грабар) і нововірменською (ашхарабар) (майже 7 млн.) мовами. Писемна форма вірменської мови виникла дуже давно. Оригінальний вірменський алфавіт склав у 393–406 рр. єпископ Месроп Маштоц.

Грецьку, вірменську, індійську й іранську мовні групи мовознавці об'єднали в східне угруповання індоєвропейських мов.

Італійська мовна група. Засвідчена вона пам'ятками з I тис. до н.е. і об'єднує тільки мертві мови: оскську, умбрську, фа-

лісцьску, латинську. Латинська була мовою Римської імперії і має багато пам'яток з VI ст. до н.е. Народні латинські говірки стали джерелом романських мов.

Романська мовна група. Найпоширенішими мовами цієї групи є іспанська (332 млн.), португальська (171 млн.), французька (119 млн.) та італійська (70 млн.). До романських мов належать також галісійська та каталанська (Піренейський півострів), провансальська (південь Франції), сардинська (острів Сардинія), ретороманська (північ Італії та прилеглі території Швейцарії), румунська (Румунія).

Кельтська мовна група представлена такими живими мовами, як ірландська, шотландська, уельська, менська (острів Мен), бретонська (північ Франції). До цієї мовної групи належать і мертві мови: галльська, що була поширена на території сучасної Франції до її завоювання римлянами, і корнуельська, яка функціонувала в Англії до XVIII ст.

Германська мовна група. Перші свідчення про неї належать до IV ст. (текст Євангелія на готській мові). До германської мовної групи входять: західногерманська підгрупа. Вона охоплює англійську, німецьку, голландську (нідерландську), фламандську, фризську, їдиш (новоєврейську). З діалектів німецької мови, поширених у Швейцарії та Люксембургу, поступово формуються дві окремі германські мови швейцарсько-німецька, або швейцарська, та люксембурзька; північногерманська підгрупа (скандинавська) – датська, шведська, норвезька, фарерська та ісландська мови; східногерманська підгрупа. Її утворює мертва готська мова.

Іллірійська мовна група представлена мертвою іллірійською мовою, яка функціонувала на заході Балканського півострова та в Італії. Ця мова збереглася тільки в надмогильних написах та в географічних назвах.

Албанська мовна група. До неї входить лише албанська мова, яка має три літературні форми – тоскську (південь Албанії) на ґрунті тоскського діалекту, гегську (північ Албанії) на основі гегського діалекту, арбереську (в албанських поселеннях Італії). Тоскська літературна мова стала офіційною мовою Албанії.

Іллірійська та албанська мови є окремими групами індоєвропейської сім'ї мов, хоч існує гіпотеза, що албанська мова – нащадок іллірійської або фракійської мови.

Італійську, романську, кельтську, германську, іллірійську та албанську мовні групи об'єднують у *західне угруповання індоєвропейських мов*. Проміжне місце між східним і західним угрупованнями індоєвропейської сім'ї мов займають балтійська та слов'янська мовні групи.

Балтійська мовна група. Включає вона живі литовську і латиську (з її різновидом – латгальською) мови, а також мертву пруську мову, що зафіксована джерелами XIV–XVII ст. З усіх індоєвропейських мов балтійські найближчі до слов'янських.

Слов'янська мовна група. До неї належать:

східнослов'янська підгрупа. Представлена вона українською (45 млн.), російською (250 млн.) і білоруською (понад 8 млн.) мовами. Українська, російська і білоруська мови є нащадками давньоруської;

західнослов'янська підгрупа охоплює польську (43 млн.), чеську (10,6 млн.), словацьку (5,3 млн.), верхньолужицьку та нижньолужицьку (разом лужичан 100 тис.) мови, а також мертву полабську;

південнослов'янська підгрупа. До неї входять болгарська (понад 9 млн.), македонська (майже 2 млн.), словенська (1,8 млн.), а також сербська, хорватська, боснійська та чорногорська, які утворилися після розпаду сербсько-хорватської мови, що функціонувала в Югославії до її поділу. До південнослов'янської мовної підгрупи належить і старослов'янська мертва мова, яка є найдавнішою літературною мовою слов'ян. Її створили на базі солунських говорів давньоболгарської мови брати Кирило й Мефодій у IX ст.

Тохарська мовна група виокремилася із давньоєвропейської мовної спільності індоєвропейської сім'ї мов. До неї входять дві мертві мови, що засвідчені в пам'ятках V–VIII ст., знайдених у Китаї. Ці мови мають умовні позначення (А і Б), а також умовні назви – карашарська (турфанська) та кучанська мови (за назвами оаз, де вони функціонували).

Анатолійська мовна група виокремилася з індоєвропейської прамови, ймовірно, до її поділу на східне і західне угруповання. До неї входять лише мертві мови: хеттська (клинописна), палайська, лувійська і більш пізні лікійська (продовження лувійської), лідійська, карійська та сидетська. Анатолійська група мов була поширена у Малій Азії і відома з пам'яток II – I тис. до н.е.

3. Китайсько-тибетська мовна сім'я. За поширенням вона займає друге місце в світі. До складу цієї сім'ї входять китайська, тибето-бірманська і тайська мовні групи. *Китайську групу* утворюють китайська мова і дунганська мова. До тибето-бірманської групи належать бірманська й тибетська (4 млн, пам'ятки з VII ст.) мови, а також багато гімалайських та ассамських мов. Лише в Індії та Пакистані їх нараховується 113. Наприкінці XX ст. держава Бірма була перейменована у М'янму, однак її державну мову продовжують називати бірманською, хоч уже вживається й назва «м'янманська». У тайській групі основною є тайська мова (32 млн.), яка до 1939 р. називалася сіамською. Вона поширена в Таїланді (пам'ятки з XIII ст.). До цієї групи відносять і лаоську мову.

Афразійська (семіто-хамітська) мовна сім'я. Найпоширенішими є арабська, хауса та амхарська. Афразійська мовна сім'я включає семітську і хамітську галузі.

1. *Семітська галузь.* Поділяють її на східну і західну групи.

До східної мовної групи входить мертва аккадська мова, якою розмовляли в Ассирії та Вавилоні, яка засвідчена клинописними текстами з III тис. до н.е.

До західної мовної групи належать:

ханаанська підгрупа – сучасна форма давньоєврейської мови іврит, відроджена в Ізраїлі. Вона охоплює такі мертві мови: староханаанську (в 1974 р. знайдено її пам'ятки з III тис. до н.е.), фінікійську (нею розмовляли в Фінікії та її колоніях, зокрема у Карфагені), моавітську, давньоєврейську;

арамейська підгрупа – до неї входять арамейська (майже зникла) та айсорська мови;

арабська підгрупа – охоплює арабську та три південноарабські мови;

ефіопська підгрупа – її утворюють амхарська мова (17 млн, офіційна мова Ефіопії) і мертва мова геез (засвідчена у пам'ятках IV–XV ст., нині використовується при богослужінні).

2. *Хамітська галузь*. До неї належать єгипетська, берберська, кушитська і чадська мовні групи. Єгипетська група охоплює мертво давньоєгипетську мову, що має одну з найдавніших фіксацій (ієрогліфічні пам'ятки з IV тис. до н.е.), та її нащадка – коптську мову, яка з XVII ст. теж є мертвою і використовується тільки з культовою метою. До берберської групи входять понад 60 живих мов, зокрема туарезька, кабільська, а також мертва нумідійська, що засвідчена в пам'ятках з I тис. до н.е. Існують сумніви щодо приналежності цієї групи до афразійської сім'ї. Усі мови хамітської галузі афразійської мовної сім'ї поширені в Північній Африці.

Австронезійська мовна сім'я – є індонезійська, яка до 30-х років XX ст. називалася малайською, і яванська. До австронезійської мовної сім'ї належать також даяцька (Індонезія), мальгаська (острів Мадагаскар), маорі (острів Нова Зеландія), гавайська, самоа (острови Тихого океану) мови.

Конгокордофанська (нігерокордофанська) мовна сім'я. Вона охоплює носіїв і є основною мовною сім'єю Чорної Африки. В ній розрізняють такі мовні групи: банту, що включає мови суахілі, руанда, кіконго, зулуську та ін.;

Дравідська мовна сім'я. Поширена вона на Індостанському півострові й охоплює 192 млн носіїв. Це мови корінного населення Індії, що мешкало тут до приходу індоєвропейців.

Японська мовна сім'я. До неї входить лише японська мова, якою розмовляє 124 млн осіб.

Тюркська мовна сім'я. Найбільш прийнятною є класифікація Олександра Самойловича (1880–1938). Він поділив тюркську мовну сім'ю на шість груп: булгарську, уйгурську, кипчацьку, чагатайську, кипчацькотуркменську, огузьку.

До болгарської мовної групи належать мертва болгарська, чуваська мова (1,5 млн.), яку вважають продовженням болгарської, а також мертва хазарська мова.

Уйгурська мовна група, об'єднує давньоуйгурську та близьку до неї мертву орхонську (збережена рунічними написами VII–XII ст.), а також якутську, тувинську, хакаську, тофаларську (менше 500 носіїв) мови.

До кипчацької мовної групи, відносять мертву половецьку (кипчацьку, куманську) мову, а також казахську, татарську, киргизьку, башкирську, алтайську, кумицьку, карачаєво-балкарську, кримськотатарську, караїмську (поширена здебільшого в Криму).

Чагатайська мовна група, або таглик-група, охоплює уйгурську (5,5 млн носіїв переважно в Китаї, у провінції Сінцзян), узбецьку (18 млн.), чагатайську (мала тільки писемну форму і вживалася раніше як міжтюркська; деякі вчені вважають її староузбецькою) мови. Кипчацько-туркменську мовну групу, утворюють проміжні узбецько-хівинські та хівинсько-сартські говори, що втратили самостійне значення.

До огузької мовної групи, належать турецька (59 млн.), азербайджанська (14 млн.), туркменська (4 млн.), гагаузька (майже 170 тис. носіїв, що живуть в Одеській області України та в Молдові). Ступінь спорідненості цих мов є дуже високим.

Австралійська мовна сім'я. У ній виокремлюють в'єтську (в'єтнамська, мова міонг) монкхмерську (поширена в Камбоджі), мундську, мяо-яо (у М'янмі), кхасі (в Індії), нікобарську (на Нікобарських островах) та ін. мови. Спорідненість різних груп австралійських мов досить віддалена і не є загальновизнаною.

Корейська мовна сім'я. До неї входить корейська мова, яка поділяється на шість діалектів. Писемні пам'ятки з IV ст. створювалися шляхом пристосування до аглютинативної корейської мови китайських ієрогліфів, що призвело до розроблення її літературної форми ханмун, відірваної від народнорозмовної мови.

Фінно-угорська мовна сім'я об'єднує угорську і фінську мовні групи. До угорської групи входять угорська, мансійська та хантійська мови. Фінська група охоплює фінську, естонську,

карельську, вепську, а також пермські мови (комі-перм'яцька, комі-зирянська, удмуртська), мордовські (ерзя і мокша), марійські (гірська марійська на правому березі Волги та лугова марійська на лівому березі Волги) і саамську мови. Спорідненими з фінноугорськими, як вважають деякі мовознавці, є самодійські мови, поширені на Крайній Півночі Росії (ненецька, нганасанська й селькупська). Фінно-угорські та самодійські мови називають уральськими і відносять їх до єдиної мовної сім'ї.

Нілосахарська мовна сім'я локалізована у Північній Африці і охоплює шість мовних груп, до яких належить понад 100 мов, зокрема сонгай, бонго, маба, берта, кома.

Андо-екваторіальна мовна сім'я представлена такими мовами: кечуа, що функціонує в Перу, Еквадорі, Болівії тощо (13 млн.), гуарані, яка поширена в Парагваї.

Кавказька мовна сім'я – картвельська (грузинську, чанську, мегрельську та сванську) і північнокавказькі (абхазько-адигейська, нахська, дагестанська) мовні групи. Абхазько-адигейська група включає абхазьку, адигейську, абазинську, кабардино-черкеську мови, нахська група – чеченську, інгуську, бацбійську, кістинську. Мовами кавказької сім'ї розмовляють народи Кавказу та Закавказзя.

Монгольська мовна сім'я. Охоплює 6,5 млн носіїв. Утворилася вона з єдиної монгольської мови внаслідок розпаду Золотої Орди – імперії, створеної Чингісханом. До цієї мовної сім'ї входять такі мови: монгольська, або халха-монгольська (5 млн, поширена в Монголії), бурятська, калмицька (в Росії), ойратська, монгорська (в Китаї), могольська (в Афганістані).

Тунгусо-маньчжурська мовна сім'я. Носіями мов цієї сім'ї є понад 4 млн осіб. Її утворюють маньчжурська мова (представлена великою кількістю літературних творів з XVI ст., нині вимирає), евенкійська (раніше її називали тунгуською), евенська, нанайська, удегейська та ін. мови. Існує і багато інших мовних сімей, однак вони малочисельні (до 1 млн носіїв) і, як правило, недостатньо вивчені.

До палеоазійських мов відносять кілька мовних груп і окремих мов, не пов'язаних між собою генетично: чукотсько-камчатські мови (чукотська, коряцька, ітельменська та ін.),

ескімоські мови (ескімоська та алеутська), а також нівхську, юкагірську, кетську мови. Індіанські мови в Північній Америці об'єднують у вісім мовних сімей (алгонкінська, ірокезька, сіу та ін.), кілька мовних сімей розрізняють у Центральній та Південній Америці. На півдні Африки виокремлюють койсанську (палеоафриканську) мовну сім'ю, до якої належать готтентотські та бушменські мови. На острові Нова Гвінея розрізняють від 60 до 100 мовних сімей. У результаті ґрунтовного порівняльно-історичного вивчення різних мов виявлено глибинні генетичні зв'язки між мовами, які традиційно зараховують до різних сімей. Так, нині вже встановлено давню спорідненість тюркських, монгольських та тунгусо-маньчжурських мов, які об'єднують в одну алтайську сім'ю. Можливо, що до неї належали корейська і японська мови. З'ясовано також, що дравідські мови мають генетичні зв'язки з фінно-угорськими.

Вітчизняні і зарубіжні мовознавці, насамперед В. Ілліч-Світич, науково обґрунтували генетичну спорідненість шести мовних сімей: індоєвропейської, афразійської, кавказької, фінно-угорської, дравідської та алтайської, тобто наявність величезної мовної сім'ї, яку назвали ностратичною надсім'єю, або ностратичною макросім'єю. Окремі лінгвісти включають до неї також частину палеоазійських мов.

Отже, докладне вивчення споріднених мов дає змогу розкрити їх найглибші шари, з'ясувати особливості прамови, від якої вони походять. Завдяки дослідженням генетичних зв'язків між різними мовними сім'ями можна об'єднати їх у надсім'ї, або макросім'ї.

Контрольні запитання для перевірки досягнення результатів навчання

1. На яких засадах ґрунтується генеалогічна класифікація мов?
2. Які існують сім'ї мов?
3. Охарактеризуйте групи мов індоєвропейської сім'ї.
4. У чому полягає генеалогічне групування слов'янських мов?

Лекція 6

Тема 6. Фонетика. Фонологічна система

Мета вивчення: ознайомити студентів з найважливішими поняттями з фонетики, розглянути основні завдання цього розділу та аспекти вивчення звуків, сформулювати уявлення про класифікацію голосних та приголосних звуків мови, охарактеризувати будову мовленнєвого апарату людини, розглянути фонетичне членування мовленнєвого потоку.

Результати навчання

Після лекції здобувач вищої освіти буде (спроможний):

- 1) давати визначення основних понять;
- 2) аналізувати аспекти вивчення звуків;
- 3) знати будову мовленнєвого апарату;
- 4) обґрунтовувати класифікації голосних та приголосних звуків мови;
- 5) аналізувати позиційні зміни фонем у потоці мовлення;
- 6) критерії розрізнення фонетики і фонології, специфіку їх проблематики.

Література

1. Бевзенко С. П. Вступ до мовознавства. Короткий нарис: навч. посібник. К., 2006. 143 с.
2. Голубовська І. О., Лучканин С. М., Чемес В. Ф. та ін. Вступ до мовознавства: підручник. К., 2016. 320 с.
3. Дорошенко С. І Загальне мовознавство: навч. посібник. К., 2006. 288 с.
4. Карпенко Ю. О. Вступ до мовознавства: підручник. К., 2006. 336 с.
5. Кочерган М. П. Вступ до мовознавства: підручник. К., 2002. 302 с.
6. Левицький А. Е., Сингаївська А. В., Славова Л. Л. Вступ до мовознавства: навч. посібник. К., 2006. 104 с.
7. Ющук І. П. Вступ до мовознавства: навч. посібник. К., 2000. 128 с.

План

1. Фонетика як лінгвістична дисципліна. Три аспекти вивчення звуків.
2. Фізіологічний аспект у вивченні звуків.
3. Класифікація звуків.
4. Фонетичне членування мовленнєвого потоку.
5. Фонологічна система.

Основний зміст

1. Фонетика як лінгвістична дисципліна. Три аспекти вивчення звуків. Будь-яка мовна одиниця (морфема, слово, речення) передається через звукове вираження (матеріальна оболонка мови). Матеріальна звукова форма мови є об'єктом фонетики.

Фонетика (від гр. *phone* «голос, голосовий звук», «звуковий») – наука, яка вивчає звуки мови.

Об'єктом вивчення фонетики є не тільки окремо взяті звуки, а й закономірності їх поєднання (сполучуваність), фонетичні процеси (вплив позиції звука у слові та сусідства інших звуків на його звучання), природа й структура складу, а також наголос та інтонація.

Розрізняють фонетику: *загальну* – вивчає загальні особливості, характерні для звуків усіх мов та конкретну – вивчає звуки певної мови або якоїсь групи мов.

Звуки можна вивчати як у синхронічному, так і в діяхронічному (історичному) аспектах. Відповідно до синхронії і діяхронії розрізняють описову й історичну фонетику.

Описова фонетика вивчає звукову систему мови на певному етапі її розвитку.

Історична – встановлює формування звукової системи мови, закономірності й тенденції її розвитку.

Для дослідження звуків описова фонетика використовує безпосереднє спостереження і різні експериментальні методи: *палатографію* (визначає місце зіткнення язика з піднебінням при творенні звука); *рентгенографію* (дає змогу визначити положення всіх органів мовлення при творенні звука); *осцилографію* (перетворення звукових коливань на електричні, запис їх на екрані

й встановлення таким чином довготи, висоти та інтенсивності звуків); *спектрографію* (фіксування спектра звука, тобто визначення його загальної акустичної картини, сукупності значень амплітуд його частотних складників). Лінгвістична дисципліна, яка вивчає звуки мови за допомогою точних приладів та апаратів, називається *експериментальною фонетикою*.

Осібнo виділяють зіставну фонетику, яка виявляє і характеризує спільне й відмінне в звукових системах та просодичних засобах двох чи більше мов.

Знання з фонетики необхідні для створення алфавітів для безписемних мов, для удосконалення графіки й орфографії, для навчання орфоепії рідної і, особливо, іноземної мови (як правило, іноземну мову починають вивчати з фонетики), для виправлення недоліків мовлення (логопедія) і навчання розуміння звукової мови глухонімими (сурдопедагогіка), для автоматичного розпізнавання мовлення електронно-обчислювальною машиною (навчити машину розпізнавати передавану людським голосом інформацію). Фонетист із тонким звуковим відчуттям, почувши декілька фраз незнайомця, може багато чого дізнатися про нього. Згадайте професора Хігінса з «Пігмаліона» Б. Шоу, який із перших слів безпомилково визначав, звідки родом його співбесідник.

Фонетика пов'язана з такими нелінгвістичними дисциплінами, як фізика (акустика), анатомія, фізіологія (творення звуків) і психологія (мовленнєва діяльність людини є частиною її психічної діяльності).

Звуки мови можна одночасно розглядати як фізичні, фізіологічні і лінгвістичні явища. Фізичний аспект звука – це його звучання, акустика, фізіологічний – творення його мовленнєвим апаратом, лінгвістичний – його функція в мові. Відповідно до цих аспектів у вивченні мови розрізняють акустичну, артикуляторну й функціональну фонетику.

2. Фізіологічний аспект у вивченні звуків. Кожен звук, який ми вимовляємо, є не тільки фізичним, а й фізіологічним явищем, причому фізіологічний аспект звуків важливіший за фі-

зичний, оскільки пов'язаний з безпосереднім творенням звуків мовлення.

Органи мовлення складаються з органів дихання й органів, які безпосередньо беруть участь у творенні звуків. Умовно можна виділити три «поверхи» мовленнєвого апарату – нижній, середній і верхній.

До *нижнього* належить апарат дихання – легені, бронхи, трахея та діафрагма. їх функція – накопичувати й видихати необхідний для творення звуків повітряний струмінь.

Середній поверх – гортань. Це своєрідна трубка, яка складається з персневидного та розміщеного над ним щитовидного хрящів (виступ щитовидного хряща у чоловіків називають адамовим яблуком, або кадиком) і двох рухомих пірамідальних хрящів. До щитовидного і двох пірамідальних хрящів прикріплені голосові зв'язки – дві натягнуті еластичні мускульні плівки, які складаються з волокон, розташованих у горизонтальному, вертикальному й діагональному напрямках. Це дає можливість змінювати їх товщину і затискати їхні коливальні частини в різних місцях, що впливає на характер творення звуків. Рухомі пірамідальні хрящі змінюють положення голосових зв'язок, і щілина, утворена голосовими зв'язками й пірамідальними хрящами (голосова щілина), змінює свою форму.

Виділяють три основні положення пірамідальних хрящів і голосових зв'язок:

1) *видих* – голосові зв'язки розслаблені, пірамідальні хрящі розсунуті, повітря вільно проходить через гортанну щілину;

2) *шепіт* – голосова (міжзв'язочна) щілина звужена, міжхрящова залишається доволі широкою, видихуване повітря створює слабкий шум;

3) *голос* – пірамідальні хрящі зближені так, що міжхрящова щілина закрита, міжзв'язочна щілина дуже вузька, зв'язки напружені й коливаються ритмічно під тиском повітряного струменя, виникає *тон*. Цей *тон є голосом*. Голос використовується для творення голосних звуків, а також сонорних і дзвінких приголосних. При звуженні голосової щілини у доволі широкій міжхрящовій щілині виникає шум, який творить шумні приго-

лосні. Отже, на середньому поверсі творяться голос і шум, а не конкретні звуки.

Верхній поверх – надставна порожнина (її ще називають надставною трубою), до якої належать порожнини глотки (фаринкс), рота і носа. Це резонатор, де творяться обертони і резонаторні тони та шуми, тобто конкретні звуки. Ротову й носову порожнину розділяють тверде та м'яке піднебіння, яке закінчується піднебінною завісою і маленьким язичком. Коли м'яке піднебіння опущене, порожнина рота змикається з порожниною носа і частина повітря проходить через ніс.

Порожнина рота має здатність змінювати свою форму й об'єм завдяки рухомим органам – губам, языку, язичку, м'якому піднебінню. Язик складається з трьох частин: кореня, спинки й кінчика. Спинка ділиться на передню, середню і задню.

Залежно від того, яка частина языка бере участь у творенні звуків, розрізняють передньоязикові, середньоязикові і задньоязикові звуки. Коли кінчик языка торкається зубів, то утворюються зубні звуки; якщо альвеол (горбиків біля коренів верхніх зубів) – творяться альвеолярні звуки типу англ. [t], [d], [n], [l]. Потрібно зазначити, що язык є одним із найважливіших органів звукотворення, а значить, і мовлення загалом, що засвідчують такі слова: язикатий – який багато говорить, без'язикий – який не говорить і надзвичайно велика кількість фразеологізмів, як-от: сіпати за язык, вертїтися (крутитися) на язиці, гострий на язык, язык як бритва, дерзкий на язык, добре підвішений язык, довгий язык, язык як помело, лопотїти (ляскати, ляпати, молоти) языком, розв'язати язык, чесати языка, засвербїв язык, розпустити языка, давати волю языку. Не випадково в багатьох мовах одним і тим самим словом позначають і язык, і мову: рос. язык, польськ. ezyk, чеськ. jazyk, болг. езику серб. језик, ісп. lengua, фр. langue, лат. lingua, фін. kieli, рум. limba, угор.

Отже, кожен із трьох поверхів органів мовлення виконує певні функції.

Діафрагма, легені, бронхи і трахея є джерелом струменя повітря, яке використовується для творення звуків. Гортань – джерело голосу і шумів. Надставна труба (порожнина рота і носа) –

джерело обертонів і резонаторних тонів. Мовний апарат, за висловом В. І. Кодухова, нагадує духовий інструмент: легені – міхи, трахея – труба, ротова порожнина – клапани. Усією роботою органів мовлення керує вища нервова система.

Робота органів мовлення, тобто сукупність їх порухів при вимові певного звука, називається артикуляцією (від лат. articulatio «вимовляння»).

За участю артикуляції органи мовлення поділяються на активні й пасивні. Активні органи рухомі, вони виконують головну роботу при творенні звуків. До них належать язик, губи, нижня щелепа, м'яке піднебіння та язичок (у широкому розумінні творення звуків, тобто з урахуванням середнього і нижнього поверхів мовленнєвого апарата, сюди відносять ще діафрагму, легені, пірамідальні хрящі й зв'язки).

Пасивні органи нерухомі й виконують при творенні звуків допоміжну функцію. До них належать зуби, альвеоли, тверде піднебіння, задня стінка зівя, верхня щелепа й порожнина носа. Слід зазначити, що не всі активні органи завжди є активними. Навіть найактивніший мовленнєвий орган – язик – при вимові звуків [б], [п] та інших губних і гортанного [г] є пасивним.

Артикуляція у кожній мові має свої особливості. Так, для англійської мови характерне напружене положення губ і розслаблення передньої частини язика. В українській мові більшість приголосних утворюється зближенням передніх частин органів мовлення (губи, передня частина язика, верхні зуби). В англійській мові – більш далеко, більш заднє творення звуків (язик наближається до альвеол). Французьке [г] твориться вібрацією маленького язичка, тоді як українське [р] є передньоязиковим. Польське м'яке [s'] відрізняється від [с'] українського шепелявістю. Німецький приголосний [h] вимовляється з придихом, а перед початковим [а] в німецькій мові має місце вибух без голосу. У грузинській мові приголосні [п], [м], [к] вимовляються напружено і з придихом.

Сукупність артикуляційних навичок, характерних для певної мови, називається артикуляційною базою. Артикуляційна

база рідної мови часто перешкоджає людині оволодіти вимовою звуків іншої мови, що виявляється в акценті.

3. Класифікація звуків. З акустичного погляду всі звуки мови поділяються на голосні й приголосні, які розрізняються співвідношенням голосу (тону) і шуму. Якщо голосні складаються з чистого голосу і шуму в них немає, то приголосні складаються з голосу і шуму або лише шуму. Отже, голосні – це тональні звуки. Приголосні обов’язково містять у собі шум. Співвідношення голосу і шуму в різних групах приголосних залежить від їх природи.

Голосні й приголосні розрізняються й за артикуляційними характеристиками. Так, при творенні голосних у мовленнєвому апараті немає перешкоди, так що струмінь повітря проходить вільно. При творенні приголосних видихуваному повітрю доводиться долати перешкоди. Різною є і м’язова напруга: при творенні приголосних вона є значно більшою. Крім того, у творенні голосних беруть участь інші м’язи, ніж у творенні приголосних: у першому випадку ті, які служать для відкривання рота, а в другому ті, які служать для закривання рота. Голосні та приголосні розрізняються і функціонально. Особлива функція голосних полягає в тому, що вони є вершиною складу, тобто складотворчими. Правда, ця ознака не є абсолютною. У деяких мовах складотворчими є й сонорні приголосні. Однак загалом голосні мають більшу складотворчу силу.

За акустичною ознакою (співвідношенням голосу й шуму) приголосні поділяють на *сонорні й шумні*. У сонорних приголосних голос (тон) переважає над шумом. До них належать [л], [р], [м], [н], [j], укр. [в]; англ. [w], [п]; нім. [п]. У шумних приголосних шум переважає над голосом або наявний лише шум. Шумні приголосні у свою чергу поділяються на дзвінкі й глухі. У дзвінких шум переважає над голосом. До них належать [б], [г], [р], [д], [ж], [з], [дж], [дз]; англ. [б]. Глухі приголосні творяться тільки шумом. До них належать [к], [п], [с], [т], [ф], [х], [ц], [ч], [ш]; англ. [в]; нім. [с], [п].

З артикуляційного (фізіологічного) погляду приголосні класифікують за місцем творення і способом творення.

За місцем творення розрізняють губні (лабіальні), *язикові*, *язичкові* (увулярні), *глоткові* (фарингальні) і *гортанні* (ларингальні) приголосні.

Губні приголосні членуються на дві підгрупи: губно-губні, або білабіальні (лат. *bī* від *bis* – «двічі»), до яких належать [б], [п], [м], англ. [w] (при творенні цих звуків нижня губа змикається з верхньою) і губно-зубні, або лабіодентальні, як, наприклад, [ф] і [в] (нижня губа змикається з верхніми зубами).

Язикові приголосні поділяються на *передньоязикові*: [д], [т], [ж], [з], [с], [ш], [р], [л], [н], [ц], [ч], [дж], [дз], *середньоязикові* [j] і *задньоязикові* [г], [к], [х]. У всіх мовах найбільше передньоязикових.

За акустикою бувають *свистячими* [з], [с], [дз] або *шиплячими* [ж], [ш], [ч], [дж].

Гортанні (ларингальні) звуки утворюються при зімкненні або зближенні голосових зв'язок. Ларингальним є англ. [h]. *Глоткові* (фарингальні) приголосні творяться в порожнині глотки. До них належать укр. [г], нім. [h]. Гортанних і глоткових звуків багато у грузинській та інших кавказьких мовах. Є вони в івриті та арабській мові.

За способом творення приголосні поділяють на проривні, щілинні, зімкнено-прохідні й афrikати. Проривні, або зімкнені, утворюються зімкненням двох артикуляторів, що створюють перешкоду, яку повітря з силою прориває, тобто це приголосні, які творяться при різкому розкритті зімкнення.

Щілинні, або фрикативні (від лат. *fricare* «терти», *fricatus* «тертя») – приголосні, які утворюються при неповному зімкненні активного й пасивного органів, внаслідок чого утворюється щілина, крізь яку проходить повітря і третється об стінки цієї щілини, витворюючи шум. До них належать [в], [з], [ж], [г], [ф], [с], [ш], [х], англ. і нім. [h].

Зімкнено-прохідні приголосні утворюються одночасним поєднанням зімкнення і проходу (щілини). Органи мовлення змикаються, але десть залишається щілина для повітря. Зімкнено-

прохідними є [р], [л], [м], [н], французький [г]. Серед них розрізняють: 1) дрижачі, або вібранти, при творенні яких артикулятор (язик або язичок) дрижить і таким чином то закриває, то відкриває шлях для повітря ([р], фр. [г]);

2) плавні, або бокові, латеральні, які характеризуються тим, що повітряний струмінь проходить краями порожнини рота, наприклад, приголосний [л] утворюється боковою щілиною при опущенні країв язика і зіткненні кінчика язика з верхніми зубами;

3) носові, або назальні, які утворюються при опущеному м'язкому піднебінні, внаслідок чого частина видихуваного повітря проходить через порожнину носа (звуки [м], [н]).

Африкати (від лат. *affricatus* «притертий») – зімкнені приголосні, вимова яких закінчується щільною (фрикативною) фазою. Це своєрідні гібриди проривних і щільних. До них належать [ц], який починає вимовлятися як проривний [т], що згодом переходить у фрикативний [с], і [ч], початок вимови якого нагадує [т], а кінець [ш]; звуки [дж] укр., серб., англ.), [дз].

За додатковою артикуляцією, коли до основного тембру додається ще інше (додаткове) забарвлення, виділяють звуки тверді й м'які та аспірати.

М'які, або палаталізовані, звуки відрізняються від твердих тим, що при їх творенні відбувається артикуляційний зсув у напрямку до середнього піднебіння. Саме тому всі середньоязикові є м'якими: [й], [л'], [н']» [с'], [т'] та ін. М'які приголосні, що утворюють із твердими пари, є тільки у слов'янських, японській та ще деяких мовах. В інших мовах кожен із приголосних є або м'яким, або твердим. Так, наприклад, у французькій мові приголосні [ж] і [ш] м'які. Та й у слов'янських мовах класифікація приголосних на тверді та м'які не збігається. Наприклад, у російській мові [ч] є м'яким звуком, тоді як у білоруській і польській – тільки твердим.

Аспірати, або придихові (від лат. *aspirare* «дути, видихати», *aspiratus* «придиховий»), – приголосні, які характеризуються великим струменем видихуваного повітря при їх творенні, що призводить до появи фази шуму в кінці звучання. Придиховими є

німецькі глухі приголосні [p], [t], [k]. Багато придихових є у санскриті, гінді, урду, в'єтнамській, корейській і китайській мовах.

У деяких мовах існують так звані абрубтивні (глоталізовані, зімкнено-гортанні) приголосні, які характеризуються зімкненням або зближенням голосових зв'язок у кінцевій фазі артикуляції. Замкнута гортань піднімається вгору, і стиснуте повітря утворює в ротовій порожнині тиск. Відтак настає гортанний прорив, який надає приголосному різкого забарвлення. Такі звуки є в кавказьких (грузинській, осетинській, аварській та ін.), семіто-хамітських і деяких індіанських мовах.

Існують також огублені (лабіалізовані) приголосні. При їх творенні збільшується ротовий резонатор, відповідно знижується тональність приголосного. Лабіалізовані приголосні є в діалектах японської мови.

За тривалістю вимовлення (артикуляції) приголосні, як і голосні, бувають довгими і короткими. Наприклад, в українських словах знання і життя довгими є приголосні [н:'], [т:'], які звичайно називають подвоєними, але в транскрипції записують як довгі звуки. Систему приголосних називають консонантизмом.

4. Фонетичне членування мовленнєвого потоку. Мовленнєвий потік членується на відрізки різного розміру. Ці відрізки і є основними фонетичними одиницями. До них належать: *фрази, такти, склади і звуки*. Найкрупнішою фонетичною одиницею є *фраза* – відрізок мовлення, що становить собою інтонаційно-змістову єдність, виділену з двох боків паузами. Напр.: Я єсть народ | якого правди сила | ніким звойована ще не була (П. Тичина).

У тому самому значенні, що й фраза, вживається термін синтагма, запропонований Л. В. Щербою. Його фонетичне розуміння синтагми не можна сплутувати з синтаксичним трактуванням синтагми, запропонованим Ф. де Соссюром, він розумів словосполучення, яке складається з незалежного і підпорядкованого йому слова (писати листа).

Кожна фраза (фонетична синтагма) пов'язана зі змістом та інтонаційним малюнком і має власний (фразовий) наголос. У середині фрази не може бути паузи, оскільки вона б спотворила

зміст. І хоча членування на фрази допускає варіативність, однак ця варіативність має певні обмеження, продиктовані змістом. Так скажімо, рядок із поезії І. Франка: *Я бачив дивний сон. Немов переді мною безмірна, та пуста, і дика площина...* можна поділити на такі фрази: *Я бачив | дивний сон немов | переді мною безмірна та пуста і дика площина, або Я бачив дивний сон | немов переді мною | безмірна та пуста | дика площина* (можливі й інші варіанти), але не можна розчленувати таким чином: *Я | бачив дивний сон немов переді мною безмірна | та пуста і дика площина*. Отже, при членуванні мовленнєвого потоку є варіанти, але немає сваволі.

Неоднакове членування речення на фрази зумовлює різну змістову інтерпретацію. Пор.: *Це було спостереження | за грою наших шахістів і Це було спостереження за грою | наших шахістів*. У першому випадку хтось спостерігав за грою наших шахістів, у другому – наші шахісти спостерігали чийсь гру. Або ще відомий вислів, неправильно розбиття на фрази якого нібито врятувало життя людини: *Казнить нельзя помиловать* (а потрібно було: *Казнить | нельзя помиловать*). Фраза розпадається на такти. *Такт* – частина фрази, об'єднана одним наголосом.

У мовознавстві такт ще називають фонетичним словом, оскільки службові слова, як правило, не мають наголосу і приймають до повнозначного слова з наголосом; нерідко і повнозначне слово втрачає наголос, передаючи його попередньому чи наступному слову. Слухач, особливо іноземець, який недостатньо знає мову, кожен такий такт сприймає як одне слово. Так, скажімо, шевченківське *Реве та стогне Дніпр широкий* сприймалося тими, хто не знав слова *реве*, як *Реве та стогне Дніпр широкий*, де *реве та* осмислювалося якоюсь істотою жіночої статі. Такти членуються на склади, оскільки кожен такт складається з декількох зростань і спадів звучності.

Склад у свою чергу складається зі звуків – мінімальних фонетичних одиниць. Потрібно зазначити, що в мовленні звуки, як правило, окремо не вимовляються, а лише в складі, який є найменшою одиницею мовленнєвого ланцюжка.

Крім фонетичних одиниць (фраз, тактів, складів і звуків), у мовленні використовуються фонетичні засоби. На лінійний ланцюжок звуків нашаровуються інші фонетичні явища – наголос та інтонація, які називають просодичними засобами (від гр. *prosodia* «наголос»).

Наголос – виділення в мовленні певної одиниці в ряду однорідних одиниць за допомогою фонетичних засобів. Залежно від того, з якою сегментною одиницею функціонально співвідноситься наголос, розрізняють словесний (тактовий), фразовий, логічний і емоційний наголос. Словесний наголос буває динамічним, музикальним і кількісним.

Динамічний (силовий, експіраторний) наголос – виділення (вимова) одного із складів слова (такту) більшою силою, тобто сильнішим видихом струменя повітря. Він характерний для української, англійської, чеської, німецької, французької, італійської, іспанської та багатьох інших мов. Сила динамічного наголосу в мовах неоднакова. Так, в німецькій мові він сильніший, ніж у французькій. Динамічний наголос може бути фіксованим (зв'язаним), тобто в усіх словах падає на певний склад (перший, останній тощо) і вільним (нефіксованим), тобто може падати на будь-який склад. Фіксований наголос характерний для польської, чеської, французької, естонської та інших мов.

Наголос на першому складі притаманний чеській, словацькій, латиській, угорській, естонській, фінській, чеченській, монгольській, дравідським мовам, на другому – лезгинській, на передостанньому – польській, гірській марійській, більшості індонезійських мов, на останньому – французькій, вірменській, удмуртській, нанайській, тюркським мовам. Можна з деяким застереженням вважати фіксованим наголос у німецькій та англійській мовах, де наголошеним переважно є перший склад (винятки дуже незначні, через що вони не можуть бути типологічною ознакою), іспанській та італійській мовах, у яких наголошеним, як правило, є передостанній склад.

Вільний (нефіксований) наголос характерний для української, російської, білоруської, сербської, хорватської, литовської, мордовської, абхазької та інших мов. Так, в українському слові

мати наголос на першому складі, у слові порода – на другому, у слові педагог – на третьому, у слові передавати – на четвертому, а у слові учителювати – на п'ятому. Вільний наголос виконує смислорозрізнявальну (мука – мука, замок – замок) і форморозрізнявальну (вікна – вікна, виходити – виходити) функції. Однак і в мовах із майже фіксованим наголосом у тих незначних випадках, де наголос є вільним, дистинктивна функція наголосу використовується: англ. object «об'єкт», object «заперечувати», desert «пустеля», desert «покинути, дезертирувати».

У мовах з фіксованим і з нефіксованим наголосом наголос може бути нерухомим (постійним) і рухомим.

Нерухомий наголос у будь-яких формах слова падає на один і той самий склад.

Рухомий наголос у формах одного й того ж слова падає на різні склади. Так, в англійській мові наголос нерухомий, бо якщо падає на якийсь склад у слові, місця у різних формах того слова уже не змінює. В українській мові наголос рухомий (учитель – учителі, стіл – стола, рука – руки). Це ж стосується польської мови, хоч вона належить до мов із фіксованим наголосом (towârzysz «товариш» – towarzysza «товариша», podre»cznik «підручник» – podrecznika «підручника»).

Деякі слова можуть мати два наголоси – головний і побічний. Побічний наголос, як правило, мають складні слова: п'ятиповерховий, перекотиполе, психолінгвістика. Яскраво виражений побічний наголос в англійській мові, причому він є не тільки у складних словах, а у всіх словах, які мають більше чотирьох складів і в яких головний наголос падає на другий або третій склад від кінця.

Музикальний (мелодійний, тонічний) наголос – виділення наголошеного складу інтонаційно, підвищенням основного тону. Він властивий норвезькій, шведській, литовській, латиській, словенській, сербській, хорватській, японській мовам. Дехто зараховує до таких мов китайську, дунганську, в'єтнамську, тайську, бірманську мови, що є некоректним. У цих мовах тон є невід'ємною якісною характеристикою слова, а не засобом виділення

складу, оскільки кожен склад має свій тон, що історично зумовлений. Тон тут не є музикальним наголосом.

Музикальний наголос буває *політонічним*: наголошений склад може мати різні інтонації. Так, в литовській мові, де є політонічний наголос, слово *sīdyti* «судити» вимовляється з висхідним тоном на першому складі, а *sūdyti* «солити» – з низхідним; див. ще: *aišti* «світати» – *aišti* «мерзнути». Політонія характерна також для словенської мови і деяких діалектів сербської та хорватської мов. Була вона в давньогрецькій мові та санскриті, а також, очевидно, в індоєвропейській прамові.

Рефлексами цих наголосів в українській мові є те, що в давніх словах, де був висхідний наголос, нині наголос нерухомий (горох, береза), а де був низхідний – рухомий (ліс, нога, рука, стіл).

Кількісний, або довготний, квантитативний (від лат. *quantitas* «кількість»), наголос – виділення складу більшою тривалістю звучання. Такий наголос можливий у тих мовах, де нема розрізнення довгих і коротких голосних. У чистому вигляді трапляється рідко (новогрецька мова). Переважає в індонезійській мові за наявності в ній динамічного і музикального наголосів.

У більшості мов один із типів наголосу переважає, але є елементи іншого типу. Так, динамічний наголос, як правило, є довшим. Наприклад, у російській мові наголошені склади є і сильнішими, і довшими (дехто вважає, спершу довшими, а вже потім сильнішими). Тому, за останніми даними, наголос у російській мові є кількісно-динамічним. У німецькій мові динамічний наголос поєднується з тонічним. У норвезькій, шведській, литовській, латиській, сербській мовах підвищення тону супроводжується посиленням голосу.

У сучасних мовах трапляються випадки, коли слова, зберігаючи смислову самостійність, втрачають наголос і примикають до інших слів, об'єднуючись із ними спільним наголосом. Такі слова називають клітинами. Слова, які, втративши наголос, приєднуються до наступних слів, називають проклітиками, а явище – проклізою (від гр. *proclino* «нахиляю вперед»). Наприклад; переді мною, мимо нас.

Фразовий наголос – виділення певного слова у фразі. Наприклад: *Коли я вийшов на вулицю, зустрів давнього друга. Що ви читали | сьогодні вранці?* Фразовий наголос – посилення словесного наголосу в певній синтаксичній позиції.

Логічний наголос – особливе виділення якогось слова чи кількох слів у всьому висловлюванні. Наприклад: **Брат** прийшов до мене (не хтось інший). Брат **прийшов** до мене (таки прийшов). Брат прийшов **до мене** (не до вас).

Емфатичний наголос (від гр. *emphatikos* «виразний») – емоційне виділення тих чи інших слів у висловлюванні напруженою вимовою певних звуків. Наприклад: *Він чу-до-о-ова людина! Негід-д-дник ти!* Як бачимо, за позитивних емоцій розтягуються голосні, за негативних – приголосні.

5. Фонологічна система. *Фонема* – мінімальна звукова одиниця мови, яка служить для розпізнавання й розрізнення значеннєвих одиниць – морфем і слів. Звуки [a], [и], [y], [г], [ґ] в українській мові є окремими фонемами, бо вони, як свідчать вищенаведені приклади, служать для розрізнення слів, так само як звуки [e], [л], [і], [ї], [з], [о:], [ae], [u:] – в англійській, [o:], [a] – в німецькій. Іншими словами, фонема – це мінімальна релевантна звукова одиниця.

Фонема як функціональна одиниця матеріалізується в звуках. Однак фонема й звук не одне й те саме. Це різні величини.

Відмінність між фонемою і звуком полягає в тому, що:

1) фонема – соціальне явище, тобто це те спільне в звуці, що робить його впізнаваним незалежно від особливостей його вимови різними людьми; звук – індивідуальне явище;

2) фонема – мовна одиниця; звук – мовленнєва;

3) фонема – абстрактна одиниця (вона існує в уяві мовців); звук – конкретна одиниця, фізичне явище, яке сприймається на слух і може бути записане на магнітну стрічку тощо;

4) фонема – величина стала; звук – величина залежна (у слові боротьба звук [г'] під впливом сусіднього [д] вимовляється як [д'], однак цей звук [д'] представляє фонему т).

Фонема не можна розглядати поза системою певної мови. Загальнолюдських фонем не існує. Фонема – одна з характерних ознак самобутності мови. Оскільки фонема – член фонологічної системи певної мови, то зміст кожної фонем визначається її положенням, місцем у системі.

Для того щоб описати фонологічну систему, необхідно протиставити кожну фонему всім іншим. Найпростіший спосіб встановити фонологічну систему – підбирати слова, які різняться між собою однією фонемою: бот – дот – йот – лот – кот – рот – сот (виділяються фонема б, д, j, л, н, р, с); гол – дол – фол (виділяються фонема г, д, ф);

Саме таким чином можна встановити систему фонем будь-якої мови, а зіставивши її з системою фонем іншої мови (інших мов), можна виявити національно-мовну специфіку фонологічних систем порівнюваних мов. Так, зокрема, можна виявити, що в українській мові є фонема р і р' (пор.: рад [рад] і ряд [р'ад], тоді як у білоруській мові є тільки одна фонема р (рад стараца, рад,); в українській мові є фонема г і г' (грати – грати, гніт – гніт), а в російській мові – тільки одна фонема г. Якщо в українській мові є одна фонема е, то в англійській мові є аж чотири фонем, які нагадують за звучанням українську фонему е.

Отже, звуки стають фонемами, коли вони в опозиції до інших звуків, тобто розрізняють значення морфем чи слів.

Опозиції бувають привативні, градуальні та еквіполентні. Привативна опозиція – опозиція, в якій один член має якусь ознаку, а інший її не має. Як приклад можна навести опозицію д – т. Фонема д має ознаку дзвінкість, якої не має фонема т.

Градуальна опозиція – опозиція, в якій члени характеризуються різним ступенем, градацією однієї й тієї самої ознаки. Так, зокрема, фонем е, і характеризуються різним ступенем розкриття рота.

Еквіполентна (рівнозначна) опозиція – опозиція, в якій обидва члени рівноправні. Так, скажімо, якщо порівняти фонем п – т, то виявимо, що обидві мають такі ознаки, як глухість, проривність, твердість, але кожна з цих фонем ще має по одній ознаці,

якої не має інша, а саме: фонема *п* має ознаку губність, а фонема *т* – передньоязиковість.

Корелятивна опозиція – опозиція, члени якої різняться тільки однією ознакою, а за іншими ознаками збігаються. У корелятивних опозиціях знаходяться фонери *б – п*, *д – т*, *н – н'*. Перша з наведених пар має спільні ознаки губність, проривність, твердість, а розрізняється ознакою дзвінкості/глухості; друга пара фонем має спільні ознаки – передньоязиковість, проривність, твердість і різниться ознакою дзвінкості/глухості; третя має спільні ознаки сонорності, зімкнено-прохідності, передньоязиковості і різниться ознакою твердості/м'якості.

Своєрідність фонологічної системи кожної мови полягає в загальній кількості фонем, співвідношенні голосних і приголосних, характері опозицій, розподілі фонем за позиціями, характері позицій, варіантів і варіацій фонем та їх сполучуваності (комбінаторики).

У мові може бути від 10 до 80 фонем. Наприклад, у гавайській мові їх 13, у литовській – 61, а в абхазській за одними даними – 71, а за іншими – 81 фонема.

Що стосується пропорцій голосних і приголосних, то тут амплітуда коливань також дуже широка: в гавайській мові 5 голосних і 8 приголосних, в українській – відповідно 6 і 32, в російській – 5 і 34, в англійській – 20 і 24, у французькій – 17 і 18, у вірменській – 6 і 30, в естонській – 27 і 24, у тайській – 36 і 20.

Характер опозицій у різних мовах не збігається. Якщо, скажімо, опозиція приголосних за твердістю/м'якістю в українській мові є превалюючою, то в західноєвропейських мовах приголосні за твердістю/м'якістю опозицій не утворюють, зате в цих мовах є опозиція голосних за короткістю/довготою, якої немає в українській мові.

Слід пам'ятати, що розподіл фонем за позиціями в різних мовах неоднаковий. Положення, яке в одній мові є сильною позицією, в іншій мові може бути слабкою, як, скажімо, позиція кінця слова навіть для таких споріднених мов, як українська і російська, є нетотожною.

Що стосується варіантів і варіацій фонем, то тут розбіжності значні. Те, що в одній мові є окремою фонемою, в іншій мові може бути варіантом або навіть варіацією. Так, наприклад, р – л в українській мові є окремими фонемами, а в корейській і китайській мовах – варіантами однієї фонемі.

В мовознавстві існують різні фонологічні школи, в трактуванні фонем яких є деякі відмінності. Мовознавчу науку, яка вивчає фонологічні системи мов, називають фонологією. Оскільки фонологія досліджує функціональний аспект звуків мови, то її нерідко називають функціональною фонетикою.

Контрольні запитання для перевірки досягнення результатів навчання

1. Сформулюйте три аспекти вивчення звуків.
2. За якими параметрами класифікуються голосні звуки?
3. За якими параметрами класифікуються приголосні звуки?
4. Як фонетично членується мовленнєвий потік?

Лекція 7

Тема 7. Лексикологія. Слово як основна одиниця мови

Мета вивчення: ознайомити студентів з найважливішими поняттями з лексикології, розглянути співвідношення між предметом та поняттям слова, аналізувати його значення та поняття, сформулювати уявлення про поняття та концепт, вчити обґрунтовувати та аналізувати типи лексичних значень.

Результати навчання

Після лекції здобувач вищої освіти буде (спроможний):

- 1) давати визначення основних понять;
- 2) аналізувати співвідношення між предметом та поняттям слова;
- 3) аналізувати значення слова та поняття й поняття та концепт;
- 4) характеризувати внутрішню форму слова;
- 5) обґрунтовувати типи переносних значень

Література

1. Бевзенко С. П. Вступ до мовознавства. Короткий нарис: навч. посібник. К., 2006. 143 с.
2. Голубовська І. О., Лучканин С. М., Чемес В. Ф. та ін. Вступ до мовознавства: підручник. К., 2016. 320 с.
3. Дорошенко С. І Загальне мовознавство: навч. посібник. К., 2006. 288 с.
4. Карпенко Ю. О. Вступ до мовознавства: підручник. К., 2006. 336 с.
5. Кочерган М. П. Вступ до мовознавства: підручник. К., 2002. 302 с.
6. Левицький А. Е., Сингаївська А. В., Славова Л. Л. Вступ до мовознавства: навч. посібник. К., 2006. 104 с.
7. Ющук І. П. Вступ до мовознавства: навч. посібник. К., 2000. 128 с.

План

1. Лексикологія та її розділи.
2. Слово як основна одиниця мови. Слово і лексема
3. Слово, поняття, концепт.
4. Семантика і референція
5. Внутрішня форма слова.

Основний зміст

1. Лексикологія та її розділи. Лексикологія (від гр. *lexikos* «такт, що стосується слова» і *logos* «наука») – розділ науки про мову, який вивчає лексику (словниковий склад мови). Лексикологія суттєво відрізняється від фонетики і фонології. Якщо фонетика й фонологія вивчають односторонні одиниці, що мають лише план вираження, то лексикологія – двосторонні одиниці, які мають план вираження і план змісту.

Розрізняють загальну, конкретну, історичну, зіставну й прикладну лексикологію. Загальна лексикологія встановлює загальні закономірності будови, функціонування й розвитку лексики. Конкретна лексикологія вивчає словниковий склад однієї мови. Історична лексикологія займається історією словникового скла-

ду, причинами й закономірностями його зміни. Зіставна лексикологія досліджує словниковий склад двох чи більше мов із метою виявлення структурно-семантичних подібностей і відмінностей між ними або з метою виведення спільних семантичних закономірностей. Прикладна лексикологія вивчає питання укладання словників, перекладу, лінгводидактики й культури мовлення.

Лексикологія – багатоаспектна наука, яка вивчає природу й суть слова, його виникнення та зміну, визначення значення слів та їх уживання, структуру словникового складу мови, шляхи його поповнення та ін. У компетенції лексикології й сталі словосполучення. Такий широкий спектр лексикологічних проблем зумовив необхідність розрізняти лексикологію у вузькому й широкому значеннях. Якщо у вузькому значенні лексикологія (власне лексикологія) – це розділ мовознавства, що вивчає словниковий склад мови, то в широкому значенні – це загальне позначення всіх розділів, які вивчають слово.

До лексикології в широкому значенні слова належать такі науки:

- 1) власне лексикологія – наука про словниковий склад;
- 2) семасіологія (від гр. *semasia* «знак, значення») – наука про значення слів, її ще називають лексичною семантикою (від гр. *semantikos* «позначальний»). Слово семантика дуже часто вживається і в розумінні «значення». Деякі лінгвісти семасіологією і семантикою називають тільки вивчення значень слів, але не інших одиниць мови. Однак останнім часом під семантикою розуміють: а) весь зміст, інформацію, передавані мовою або якоюсь її одиницею (морфемою, словом, словосполученням, реченням); б) розділ мовознавства, який вивчає цей зміст, інформацію;

3) ономасіологія (від гр. *onomasia* «називання, именовання») – наука, яка вивчає процеси найменування, її називають ще теорією номінації. Ономасіологія протиставляється семасіології за спрямуванням, напрямком дослідження. Якщо семасіологія йде від позначення (слова) до значення, то ономасіологія веде дослідження від речі або явища до думки про них і до їх позначення мовними засобами;

4) етимологія (від гр. *etymon* «істина») – наука, яка досліджує походження слів;

5) фразеологія (від гр. *phrasis* «мовний зворот, фраза») – наука про стійкі словосполучення слів;

6) ономастика (від гр. *onomastikos* «той, що стосується імені», *onomastike* «мистецтво давати імена») – наука про власні назви, яка складається з антропоніміки (гр. *antropos* «людина») – науки про імена людей і топоніміки (від гр. *topos* «місце») – науки про географічні назви;

7) лексикографія (від гр. *lexicon* «словник» і *grapho* «пишу») – наука про укладання словників.

Лексикологія як окремий розділ мовознавства виділилася пізніше від інших розділів, наприклад – граматики. Ще в першій половині ХХ ст. деякі мовознавці, як, скажімо, американський мовознавець Леонард Блумфільд (1887–1949) та його школа, вважали, що мовознавство загалом не повинно займатися семантикою, яка насправді становить ядро лексикології. Термін лексикологія вперше введено французькою енциклопедією Д. Дідро та Л. Д'Аламбера в 1765 р.

2. Слово як основна одиниця мови. Слово і лексема. Хоч будь-яка людина без філологічної освіти легко може виділити в чужому чи своєму мовленні слова (поняття слова стихійно наявне в свідомості всіх носіїв мови), однак дати визначення слова дуже важко. Є безліч визначень слова, але жодне з них не враховує різних нюансів, притаманних різномірним словам у мовах світу. Так, зокрема, такі визначення, як «смилова одиниця в складі речення», «звук або комплекс звуків, що має значення» не є неправильними, але вони можуть відноситися до інших одиниць, які мають значення, наприклад, морфем, речень. Крім того, слова є дуже різними і в межах однієї мови і, особливо, при порівнянні їх у різних мовах (пор. школа, вчитися, гарний, в, для, ой, ку-ку; нім. *der, die, das*; англ. *the, a*, фр. *le, la* та ін.). Тому охопити ознаки таких різних слів у одному визначенні не просто. Саме це, очевидно, стало причиною того, що деякі лінгвісти заперечували поняття слова.

Так, зокрема, Ф. де Соссюр стверджував, що «поняття слова несумісне з нашим уявленням про конкретну одиницю мови... Не в слові потрібно шукати конкретну одиницю мови».

Ш. Баллі, Ф. Боас, А. Мартіне заявляли про необхідність звільнитися від невизначеного поняття слова.

Про неможливість визначення слова говорив Б. Сепір: «Перша наша спонуга – визначити слово як мовний символ, що відповідає певному поняттю. Але... подібне визначення немислиме».

А російський мовознавець Л. В. Щерба (1880–1944), який вивченню слова присвятив значну частину своїх праць, засумнівався загалом в існуванні такого поняття: «Насправді, що таке слово? Я думаю, що в різних мовах це буде по-різному. Із цього, власне, виходить, що поняття «слово» загалом не існує».

Відомий чеський мовознавець В. Скалічка (1909) на відміну від Л. В. Щерби радив не відмовлятися від поняття слова, але не давати йому визначення.

Більшість же мовознавців вважають, що слово – найконкретніша мовна одиниця, основна і базисна. Мова – це перш за все мова слів, а не форм чи звуків. Тому-то спроби дати дефініцію слова не припиняються. Наведемо деякі з визначень:

«Слово – найважливіша одиниця мови, яка позначає явища дійсності та психічного життя людини і звичайно однаково розуміється колективом людей, які розмовляють однією мовою й історично пов'язані між собою» (Р. О. Будагов);

«Слово – граничний складник речення, здатний безпосередньо співвідноситися з предметом думки» (О. С. Ахматова);

«Слово – найменша смислова одиниця мови, вільно відтворювана в мовленні для побудови висловлювань» (Б. М. Головін);

«Слово – мінімальна структурно-семантична одиниця мови, яка виражає своїм звуковим складом поняття про предмети, процеси, явища дійсності, їхні ознаки чи відношення між ними, вільно відтворюється в мовленні і служить для побудови висловлювань» (Д. І. Ганич, І. С. Олійник);

«Слово – оформлена за нормами даної мови, неподільна на менші подібні єдності мовна одиниця, що складається із звука чи комплексу звуків і називає певні предмети, процеси і явища

об'єктивної дійсності та їх ознаки або тільки вказує на них чи на відношення між ними, або виражає емоціонально-вольові прояви» (Є. В. Кротеви́ч, Н. С. Родзеви́ч).

Як бачимо, для всіх визначень спільним є акцентування на смисловому аспекті слова (щось позначає). Інші ознаки визначень не збігаються. Зокрема, Р. О. Будагов звертає увагу на однакове розуміння слова мовцями, Б. М. Головін, І. С. Олійник та Д. І. Ганич – на те, що слово служить для побудови висловлювання. Подібне відзначено О. С. Ахмановою (складник речення). Вільна відтворюваність слова в мовленні відзначається Б. М. Головіним, Д. І. Ганичем і І. С. Олійником. Є. В. Кротеви́ч і Н. С. Родзеви́ч наголошують на неподільності слова на менші подібні єдності.

Для того щоб визначити слово, очевидно, потрібно його відрізнити від інших мовних одиниць. Як засвідчують усі вищенаведені визначення, слово – це єдність звучання і значення. Немає слів без звукової оболонки, але й немає слів без значень.

Слово – двостороння одиниця: має план вираження (звукова оболонка, експонент) і план змісту (значення). Але ж ці ознаки мають і морфема, і словосполучення. Таким чином, проблема виділення слова (і його визначення) містить два аспекти: проблему окремоті слова (визначення меж слова в тексті, що вимагає, з одного боку, відрізнений слова від його частини – морфеми, а з іншого – від сполучення двох чи більше слів) і проблему тотожності слова, його ідентифікацію (встановлення словесної тотожності різних слововживань). Тут все залежить від того, на що опирається лінгвіст при визначенні меж слова: на написання («орфографічне слово» – послідовність букв між пробілами) чи на його лексичне й граматичне значення. Англ. *to get up* «вставати» – одне, два чи три слова? Рос. *железная дорога* «залізниця» – одне чи два слова?

Проблема тотожності слова охоплює і питання про належність різних вживань одного звукового комплексу одному слову (розмежування полісемії й омонімії). Так, скажімо, О. О. Потебня в кожному новому значенні бачив інше слово.

Спочатку з'ясуємо, чим слово відрізняється від іншої двосторонньої одиниці – морфеми. Головна відмінність слова від морфеми в його більшій самостійності, автономності. Слова можна вставити у висловлювання і переставити, тобто слово має позиційну автономність. Наприклад: Це було ранньою весною – Весною ранньою це було – Це було торік ранньою весною. Переставити морфеми в слові неможливо: Це обул ою-ранн ою-весн.

Крім позиційної, слову властива й синтаксична автономність. На відміну від морфеми, воно здатне виконувати синтаксичну функцію, тобто бути членом речення чи утворювати самостійно однослівне речення. Саме з самостійністю слова пов'язана його легка відтворюваність. Однак існує чимало суміжних (перехідних) випадків, які можна трактувати двояко. Так, наприклад, важко пояснити, чому в англійській мові *cannot* вважається одним словом (пишеться разом), а *may not*, *must not* – різними словами (пишуться окремо), хоча вони всі належать до групи близьких за значенням і функцією слів (модальних дієслів). До важких випадків виокремлення слів належать їх аналітичні форми. Пор.: читати – буду читати, читав би; дотепний – більш дотепний, найбільш дотепний; англ. *to read* «читати» – *has read* «читав», *will read* «читатиме», *is reading* «читає зараз»; нім. *lesen* «читати» – *hat gelesen* «прочитав», *wird lesen* «буде читати», *wird gelesen haben* «буде прочитаний». Функціонально тут всюди одне слово (пор.: прочитаю, дотепніший тощо), але структурно – словосполучення, яке допускає вставлення всередину іншого слова (Я буду запоем читати цю книжку; *He has never read a book in the train* «він ніколи не читав у поїзді книжку»).

У подібних випадках суттєвим для виділення слова є критерій системності. Якщо буду читати і читатиму є співвідносними, то це свідчить, що розчленована форма буду читати є одним словом (словоформою).

Крім самостійності, слово характеризується цілісно-оформленістю (слова розділені паузами й об'єднані наголосом, мають також граматичну оформленість, через що є непроникними) та ідіоматичністю (довільним зв'язком звучання зі значен-

ням). Отже, характерними ознаками слова є цільність, виокремленість, ідіоматичність і вільна відтворювальність у мовленні.

Важкість визначення слова пояснюється й тим, що слова є неоднорідними за своєю структурою і за функціями. Вважають, що основною функцією слова є номінативна. Тільки за цією однією функцією (за способом номінації) слова поділяють на чотири типи:

1) повнозначні, до яких належать іменники, дієслова, прикметники, числівники й прислівники. Це слова-етикетки, слова, що називають явища навколишнього світу. Вони є носіями понять. У реченні виконують синтаксичні функції членів речення;

2) вказівні (займенникові), які позначають предмети опосередковано або за відношенням до осіб мовлення. Реальний зміст займенники отримують лише в мовленні (у висловлюваннях, у тексті);

3) службові, до яких належать сполучники, прийменники, частки, зв'язки, слова ступеня, артиклі. За своїми функціями вони близькі до морфем: не мають номінативної функції, а лише виражають відношення. Це слова-організатори, гвинтики для побудови речень. Службові слова несуть інформацію не стільки про світ, скільки про саму мову;

4) вигуківі, які стосуються не думки, а емоцій. Вони не мають номінативної функції (не називають явищ й не виражають понять) і не можуть вступати в синтаксичні відношення з іншими словами в реченні.

Повнозначні слова також не становлять однорідну групу. Так, зокрема, серед іменників розрізняють власні та загальні назви. Власні назви на відміну від загальних служать для виділення названого ними об'єкта з низки подібних, для його індивідуалізації та ідентифікації. До них належать антропоніми (імена людей), топоніми (географічні назви), теоніми (назви божеств), зооніми (клички тварин), астроніми (назви небесних тіл), космоніми (назви зон космічного простору і сузір'їв), хрононіми (назви відрізків часу, пов'язані з історичними подіями), ідеоніми (назви об'єктів духовної культури), хрематоніми (назви об'єктів

матеріальної культури) та ін. Усі ці назви вивчаються спеціальною наукою ономастикою (від гр. «майстерність давати імена»).

У лексикології прийнято розрізняти поняття «слово» і «лексема». Слово є конкретною одиницею. Лексема – слово-тип, абстрактна одиниця мови, інваріант, у якому абстрагуються від його форм. Іншими словами, лексема – це слово в сукупності його форм і можливих значень у всіх його вживаннях і реалізаціях. Так, у реченні Людина людині друг є три слова і дві лексеми, бо слова людина і людині є формами (варіантами) однієї лексеми.

Лексема може варіюватися і в плані вираження, і в плані змісту. Формальними варіантами, тобто варіантами у плані вираження, є, наприклад, співати і співають, сміятися і сміятись, би і б, рос. прочитать і прочесть, хнычет і хныкает, а варіантами в плані змісту є різні значення багатозначного слова, які прийнято називати лексико-семантичними варіантами.

3. Слово, поняття, концепт. Значення слова виявляється в актах мовлення, а існує в свідомості, ментальному лексиконі людини. Взаємозв'язок слова, поняття й концепту відображає відношення мови і мислення. Так, слово є одиницею мови, поняття – узагальненим відображенням предметів) і явищ об'єктивної дійсності, яке набуває в свідомості (людини статусу концепту (концептуалізується), стає основною одиницею мислення.

Суть відношень слова, поняття і концепту можна з'ясувати за допомогою семантичного трикутника. Значення слова передбачає зв'язок звучання (С) з предметом (А). Цей зв'язок може здійснюватися двома шляхами: безпосередньо – СА і опосередковано, через поняття – СВА. Шлях СА зумовлений номінативною функцією слова, трикутник а шлях СВА – семасіологічною.

Поняття завжди виражається у слові, але не всі слова є поняттями (наприклад, вигуки). Усі слова мають лексичне значення, навіть якщо вони не виражають понять.

Поняття і значення слова не є тотожними. Значення слова ширше, ніж поняття. Воно охоплює: **поняття або уявлення** (у власних назвах, напр.: Іван, Семен, Максим, та в інших словах, як і виконують лише номінативну функцію, напр.: моя

мати, мій батько, у яких ідеться про конкретних людей, а не про загальне поняття «мати», «батько»), або емоційне переживання (у вигуках, напр.: ай, ой, ах, ох); **конотативний додаток**, який може складатися з різних компонентів, становити різну частину обсягу значення, мати різне співвідношення об'єктивного (загальнолюдського) і суб'єктивного (індивідуального) розуміння: шкапа, дідуган. Засвоєне людиною слово стає концептом завжди: коли його значення утворене і шляхом безпосереднього, і шляхом опосередкованого поняттям зв'язку звучання та предмета.

Концепт теж є одиницею, значно ширшою за поняття. Всі поняття у свідомості людини стають концептами, але не всі концепти містять поняття, наприклад власні назви (Київ, Харків, Львів, Одеса). Концепт взагалі може бути невербальним, тобто виражатися зоровими образами (згадка знайомого обличчя), звуковими уявленнями (шум моря) тощо.

У процесі спілкування людина використовує ланцюжки слів, поєднаних думкою. Потрапляючи у ментальний лексикон мовця, слова перетворюються на концепти. При комунікативній потребі (в актах мовлення) вони реалізуються у вигляді слів. Частина цих слів є носіями понять, які зберігаються і при перетворенні на концепти. Отже, слова за обсягом свого значення є ширшими, ніж поняття, а концепти – ширшими, ніж слова.

4. Семантика і референція Дослідження сутності семантики слова, зокрема її зв'язків з дійсністю, іншими словами (у тексті і в мовній системі), з мисленням і взагалі психічною діяльністю людини, виявили, що вона є надзвичайно складним явищем. До семантики входять значення слова і референція.

Референція (англ. співвідношення, відношення, зв'язок) – відношення включеного в мовлення слова до об'єктів дійсності.

У об'єктивній дійсності існує предмет, названий словом хатинка. Він як об'єкт називання є денотатом, а як об'єкт, що вже названий, охоплений семантикою слова – референтом. У семантиці слова хатинка наявні його значення і референція.

В понятті «значення» втілений шлях від дійсності до мови (у семантичному трикутнику – шлях від А до С), а в понятті «ре-

ференція» – від мови до дійсності (від С до А). Теорія значення з'ясовує, як мова систематизує, поділяє, оцінює позамовну дійсність, які ознаки в ній виокремлює, якими засобами опису зовнішньої дійсності володіє. Теорія референції вказує, як слова співвідносяться з дійсністю, ідентифікують її об'єкти (референти) зрозумілим для адресата способом.

Референція пов'язує слова з об'єктами (предметами) дійсності, тому вона стосується лише імен – іменників та їх заміників у ролі суб'єкта чи об'єкта (підмета або додатка). Залежно від контексту й ситуації мовлення ім'я може мати референцію до одного предмета (студент Прокопенко), до їх групи (студенти першого курсу), до всіх предметів (студенти – наше майбутнє), відображених значенням цього імені. Предикати (присудки), включаючи й іменні, використовуються нереперентно, оскільки вони вказують на ознаки, а не на предмет.

Розрізняють такі види референції: *ідентифікуюча*: об'єкт відомий обом співрозмовникам: Пише рідна, що навколо хати / Наш садок вишневий забілів (В. Симоненко); *інтродуктивна*: об'єкт відомий тільки тому, хто говорить: Дивлюсь: мій прадід, і пра-пра – усі ідуть за часом, як за плугом (Ліна Костенко); *неозначена*: об'єкт співрозмовникам не відомий: Ніхто-бо не знає години, коли і де його справа покличе (Олег Ольжич).

Для референції істотним *екстенціонал* (англ. обсяг поняття) – її сфера, матеріальна чи уявна субстанція, охоплювана певним значенням (один студент – усі студенти). Значення слова тісно пов'язане з *інтенціоналом* (англ. сутність поняття) – здатністю слова (чи іншої значущої одиниці мови) втілювати, передавати певний екстенціонал. Тобто інтенціонал є науково сформульованим значенням слова. Так, інтенціоналом слова студент є визначення цього слова в тлумачному словнику: «той, хто навчається у вищому або середньому спеціальному навчальному закладі». Деякі мовознавці, зокрема російський лінгвіст Михайло Нікітін, термін «інтенціонал» трактують як змістове ядро лексичного значення, а всю семантичну периферію, що оточує це ядро, називають імплікаціоналом (англ. прихований зміст, значення). Наприклад, імплікаціоналом лексеми студент є такі периферійні

змістові відтінки: «молода людина», «інтелектуал», «людина, що має середню освіту й продовжує навчання».

Семантика слова поєднує об'єктивну дійсність, мислення і мову. Дійсність відображається мисленням за допомогою мови. У процесі пізнання й називання найголовнішими компонентами є значення слова та його референція.

5. Внутрішня форма слова. Називання реалій навколишнього світу здійснюють шляхом вибору певної їх властивості. Округла форма і червоний колір комахи обумовили її назву – сонечко, а її повільність (можливо, міфологічні уявлення) – назву божо коровка. В українських назвах весняних місяців березень, квітень, травень відображено прокидання природи після зими – розпускання берез, поява квітів, трав. Ці слова мотивовані сутністю відображуваних явищ, тобто мають внутрішню форму. Вчення про внутрішню форму слова розробили В. фон Гумбольдт та О. Потебня.

Внутрішня форма слова – ознака реалії дійсності, покладена в основу тієї назви. Зміст «трава» є внутрішньою формою слова травень, а зміст «сонце» – внутрішньою формою назви комахи сонечко. Внутрішню форму слова утворює сукупний зміст усіх його компонентів, але основним є зміст кореневої частини слова.

Деякі слова у зв'язку зі змінами звукової та морфемної будови або зі змінами самих реалій втрачають внутрішню форму. Наприклад, лексема відро (посудина для води) утворена від слова вода за допомогою суфікса -р-, причому в корені вод- відбулося чергування [о] – [є]. Звук [є] набув довготи і перейшов у [і], яке змінилося в [і́]. Однак внутрішня форма лексеми відро давно втрачена, оскільки слово відро віддалилося від слова вода і фонетично (відро – вода), і морфологічно (твірний суфікс -р- змертвів і не сприймається як окрема морфема). Лексема олівець цілком відірвалась від назви металу олово тому, що змінилась технологія виготовлення олівців, і олово в ній уже не використовують. Мотивуюче слово може просто зникнути, як зникла в російській мові лексема коло – «колесо, круг», збережена українською мо-

вою. Тому рос. кільце втратило свою внутрішню форму, а укр. кільце її зберігає.

Як правило, втрачається внутрішня форма при запозиченні. Так, російські назви весняних місяців март, апрель, май не мають внутрішньої форми, адже ці слова запозичені (з латинської мови при посередництві старослов'янської та грецької). У латинській мові ці назви внутрішню форму мали: март – «належний богові Марсу», апрель – «освітлюваний сонцем», май – «більший, зростаючий» (про весняне вrostання рослинності).

Втрату внутрішньої форми слова називають **деетимологізацією**. Цей термін запровадив Л. Булаховський. Виявом деетимологізації є поява словосполучень, у яких одне слово суперечить внутрішній формі іншого, є несумісним з нею: зелене чорнило, рожева білизна, червоний синяк, «старий холостяк» (буквально – «старий молодий парубок»). Такі словосполучення представляють явище катахрези (грец. зловживання).

Деетимологізовані слова нерідко пов'язуються в свідомості мовців з іншими словами, помилково з них виводяться. Так, слово пекло, асоціюючись із пекти, набуло навіть переносного значення «спека», хоч воно походить від лат. рісила – «смола». Помилкова асоціація російської назви місяця май з дієсловом маяться породила забобон, що в травні не можна одружуватись. Ці приклади свідчать про існування явища народної етимології – надання слову генетично невиправданої внутрішньої форми.

Народна етимологія може призводити до перебудови звукової форми слів. Так, назви річок Кара-су та Сары-су, що мають у тюркських мовах прозору внутрішню форму: відповідно «Чорна вода» та «Жовта вода», змінені в російській мові під впливом народної етимології в Карасиха (асоціація зі словом карась) та Царицин (асоціація зі словом царица).

Відродження внутрішньої форми слова в народній етимології засвідчує важливість цієї його ознаки. Внутрішня форма пояснює семантику слова, виявляє значеннєві зв'язки одного слова з іншим, підтримує єдність лексичної системи мови.

Контрольні запитання для перевірки досягнення результатів навчання

1. Охарактеризуйте слово як одиницю мови.
2. Як співвідносяться слово, поняття і концепт?
3. У чому полягає сутність референції?
4. Що таке внутрішня форма слова?

Лекція 8

Тема 8. Граматика. Предмет і склад граматики

Мета вивчення: ознайомити студентів з предметом і складом граматики, розглянути поняття морфеми та морфології, обґрунтовувати граматичне значення слова та вчити розрізняти його з лексичним значенням, навчити правильно вживати граматичні форми слів та використовувати їх у професійній діяльності.

Результати навчання

Після лекції здобувач вищої освіти буде (спроможний):

- 1) давати визначення основних понять;
- 2) аналізувати предмет і склад граматики;
- 3) обґрунтовувати поняття морфеми та морфології;
- 4) характеризувати співвідношення понять граматичне значення, граматична форма, граматична категорія;
- 5) аналізувати зміни морфемного складу слова;

Література

1. Бевзенко С. П. Вступ до мовознавства. Короткий нарис: навч. посібник. К., 2006. 143 с.
2. Голубовська І. О., Лучканин С. М., Чемес В. Ф. та ін. Вступ до мовознавства: підручник. К., 2016. 320 с.
3. Дорошенко С. І Загальне мовознавство: навч. посібник. К., 2006. 288 с.
4. Карпенко Ю. О. Вступ до мовознавства: підручник. К., 2006. 336 с.
5. Кочерган М. П. Вступ до мовознавства: підручник. К., 2002. 302 с.

6. Левицький А. Е., Сингаївська А. В., Славова Л. Л. Вступ до мовознавства: навч. посібник. К., 2006. 104 с.
7. Ющук І. П. Вступ до мовознавства: навч. посібник. К., 2000. 128 с.

План

1. Предмет граматики. Основні одиниці граматичної будови.
2. Граматичне значення.
3. Граматичні категорії.
4. Морфеми. Види морфем.
5. Частини мови. Критерії виділення частин мови.
6. Словосполучення і речення.

Основний зміст

1. Предмет граматики. Основні одиниці граматичної будови. Граматика – 1) будова мови (система морфологічних категорій і форм, синтаксичних категорій і конструкцій); 2) наука, яка вивчає будову мови.

Розрізняють граматику як науку:

1) формальну, яка вивчає граматичні форми та їх структуру, і контентивну (семантичну), яка вивчає значення цих форм і структур;

2) синхронічну, що вивчає будову мови на певному умовно виділеному часовому етапі, і діахронічну, яка вивчає мовну будову в її історичному розвитку. Із синхронічної граматики виокремлюють функціональну, яка вивчає функції граматичних одиниць.

Граматика складається з двох розділів: морфології й синтаксису.

Морфологія – розділ граматики, що вивчає граматичні властивості слова, зміну форм слів і пов'язаних із ними граматичних значень. До морфології належить і вчення про частини мови. Морфологія – це граматика слова.

Синтаксис – розділ граматики, який вивчає засоби і правила побудови висловлювань, тобто його предметом є речення. Іншими словами, синтаксис – це граматика зв'язного мовлення.

Поділ граматики на морфологію й синтаксис є умовним. По-перше, граматичні значення слів повністю розкриваються тільки в реченні; по-друге, значення такого поділу для кожної конкретної мови залежить від типу її будови: для мов із бідною морфологією (англійської, індонезійської, багатьох тибето-бірманських та ін.) морфологія відходить на задній план, а для китайської, в'єтнамської, тайських, йоруба не має жодної цінності, бо там її немає.

Словотвір, або дериватологія займає проміжне місце між лексикологією і граматикую.

У структурі мови граматиці належить центральне місце, а фонетиці й лексиці – периферійне. Фонетика – це матеріальна периферія, а лексика – смислова. Оскільки граматика має узагальнюючий характер, то в ній найяскравіше виявляються найбільш суттєві риси структури мови, а це ще одне свідчення належності граматики до центральної частини, ядра мови.

Однією з особливостей граматики є її абстрактність. Щоправда, абстрактною є й лексика. Слово будинок позначає будь-який будинок незалежно від його форми, розміру, матеріалу, з якого він побудований тощо, а слово людина позначає будь-якого homo sapiens (кожну окрему людину і всіх). Однак граматична абстракція є значно вищою від лексичної, так що факти лексичної абстракції здаються конкретними порівняно з граматичною абстракцією. Наприклад, слова будинок, стіл, віз, віл, лікар для лексики – різні одиниці, а для граматики – одне й те ж: іменники чоловічого роду в називному відмінку однини.

Основні одиниці граматики – морфема для морфології і конструкція (речення) для синтаксису. Правда, є й інші погляди щодо цього. Дехто вважає, що їх значно більше й серед них називає слово, словоформу, словосполучення, просте речення, складне речення, надфразну єдність і навіть текст. Однак таке розуміння основних одиниць морфології та синтаксису не є коректним, хоча б тому, що кожен мовний рівень повинен мати тільки одну основну одиницю. Хоч у граматиці певною мірою використовують суто формальний, технічний опис будови мови, проте головною її метою є виявлення значень, що стоять за мовними

структурами. Таким чином, основними для граматики є проблеми граматичної семантики (граматичних значень).

2. Граматичне значення – узагальнене (абстрактне) мовне значення, яке властиве рядам слів, словоформ, синтаксичних конструкцій і яке має в мові регулярне (стандартне) вираження. Так, слова *весна, літо, парк, робітник, праця, голубінь* мають значення предметності; *добрий, теплий, зелений, дзвінкий, золотий, дерев'яний* – значення ознаки; *йти, летіти, співати, їсти* – значення процесуальності; *дороги, книжки, стола, вікна, олії, бензину* – значення родового відмінка; *читав, думала, кричало, любили* – значення минулого часу і т.д. Крім тут згаданих, можна ще назвати граматичні значення роду, числа, особи, предикативності, суб'єкта, об'єкта та ін. Як бачимо, граматичне значення відрізняється від лексичного масовістю, груповим характером свого виявлення, тобто воно властиве великим групам слів. Крім цього, граматичне значення відрізняється від лексичного:

1. *Відношенням до слова і будови мови.* Воно є обов'язковим (не можна вжити слово, не використавши притаманні йому граматичні значення роду, числа, відмінка тощо). Оскільки граматичне значення характерне для багатьох слів, конструкцій тощо, то воно є значно частотнішим від лексичного. Якщо підрахувати, скільки разів трапляються слова людина чи робити на 100 сторінках якогось тексту і скільки там словоформ у родовому відмінку, то виявиться, що названих слів там може і не бути, а форма родового відмінка буде чи не в кожному реченні, а то й декілька в одному реченні.

2. *Характером узагальнення.* Якщо лексичне значення пов'язане з узагальненням властивостей предметів і явищ дійсності, то граматичне значення – з узагальненням властивостей слів, з абстрагуванням від їх лексичного значення. Саме тому на відміну від лексичних значень, кількість яких є неосяжною, граматичні значення кількісно обмежені й строго фіксовані.

3. *Відношенням до мислення й об'єктивної дійсності.* Якщо лексичне значення співвідноситься з об'єктивною дійсністю, то граматичне значення може не співвідноситися з позамовним ре-

ферентом. Чому, наприклад, ліс чоловічого роду, а діброва, яка є тим же лісом, жіночого роду, обґрунтувати позамовними фактами неможливо. Якби граматичне значення завжди співвідносилося із позамовною дійсністю, то слова-відповідники в різних мовах мали б одні й ті самі граматичні значення, однак цього немає навіть у близькоспоріднених мовах. Наприклад, укр. *стен*, *біль*, *Сибір* є іменниками чоловічого роду, а рос. *стенъ*, *боль*, *Сибирь* – жіночого роду; укр. *артист*, *дантист*, *оркестр* – чоловічого роду, а *драма* – жіночого роду, тоді як польськ. *artuŝta*, *dentuŝta*, *orkestra* – жіночого роду, чоловічого роду; укр. *дівча* середнього роду, а рос. *девочка* жіночого роду.

4. *Способом вираження*. Граматичне значення має регулярне (стандартне) вираження. Про наявність граматичного значення в мові можна говорити лише в тому випадку, коли воно формально виражене в мові. Так, значення багатократно повторюваної дії в дієсловах виражається за допомогою префікса по- і суфікса -ува- (пописувати, посвистувати), а значення давального відмінка іменників – закінченнями -у (-ові), -і (сину, батькові, доньці). І хоч одне граматичне значення може виражатися різними формальними показниками і, навпаки, різні граматичні значення – одним граматичним показником (сестра – називний відмінок однини, брата – родовий відмінок однини, жнива – називний відмінок множини), однак список морфем для вираження певного граматичного значення є фіксованим. Ця ознака граматичного значення настільки важлива, що дехто з мовознавців бере її за основу його визначення: граматичне значення – значення, яке в даній мові регулярно виражається граматичними засобами.

Грамматичні значення бувають трьох типів: дериваційні, реляційні й модальні.

Дериваційні значення – це незмінні, постійні показники слова, що дають йому певну граматичну класифікацію. Так, значення роду іменників, виду дієслів, перехідності, зворотності є дериваційними.

Реляційні значення (від лат. *relatio* «відношення») є змінними. Вони видозмінюються від однієї словоформи до іншої. Реляційні значення використовуються мовою для зв'язку слів у реченні. До

них належать значення роду прикметників, значення відмінків, значення особи та ін.

Модальні значення виражають відношення людини до висловленої думки і до об'єктивного світу – ствердження, заперечення, умовність, бажаність, запитання, волевиявлення тощо.

3. Граматична категорія – система протиставлених одна одній однорідних граматичних величин (граматичних форм із однорідним значенням). Для того щоб констатувати, що в якійсь мові є певна граматична категорія, потрібно, щоб був ряд форм, об'єднаних якимсь спільним значенням, щоб усередині цього об'єднання було протиставлення і щоб ті протиставлені значення мали формальне вираження. Так, граматичною категорією є категорія числа, бо вона об'єднує мовні одиниці на основі спільного значення «число». Всередині цього об'єднання протиставляються одиничність і множинність, і граматичні значення однини й множини формально виражаються за допомогою спеціальних закінчень. Порівняйте: ліс – ліси, весна – весни, озеро – озера, де граматичне значення однини виражене нульовим закінченням і закінченнями -а та -о, а граматичне значення множини – закінченнями -и та -а.

Формальне вираження – дуже важлива ознака граматичної категорії, бо саме її наявність чи відсутність є основним критерієм виділення граматичної категорії. Річ у тім, що певне значення в одній мові може існувати як граматичне, а в іншій мові як лексичне. Звідси розрізняють граматичні й поняттєві категорії. Наприклад, існує поняттєва категорія статі й граматична категорія роду. Поняттєва категорія статі є універсальною, тобто всі люди незалежно від використовуваної ними мови розрізняють чоловічу і жіночу стать. Однак категорія роду притаманна далеко не всім мовам. Її немає в англійській, китайській, тюркських і фіно-угорських мовах, бо там немає спеціальних формальних засобів її вираження. В українській мові, як і в інших слов'янських, а також романських та німецькій мовах, є така категорія, бо тут є формальні засоби її вираження: закінчення (учитель, стіна, вікно). Для германських і романських мов характерна граматична

категорія означеності/неозначеності, яка формально виражена означеними і неозначеними артиклями. Аналогічно в англійській, французькій, італійській мовах: означеність виражається артиклями – англ. the, франц. le, la, італ. il, la, а неозначеність – артиклями – англ. a, франц. un, une, італ. un, una. У слов'янських мовах, за винятком болгарської і македонської, граматичної категорії означеності/неозначеності немає, бо немає її формального вираження, але поняттєва категорія означеності/неозначеності є і виражається вона лексично (ця книжка, якась книжка).

Мови світу різняться за кількістю і складом граматичних категорій. Так, в іберо-кавказьких мовах є категорія граматичного класу «людини» і «речі», в японській і корейській мовах – категорія ввічливості. Різняться мови й за кількістю протиставлених членів усередині категорій. Наприклад, в англійській мові є два відмінки, в німецькій – чотири, в російській – шість, в українській – сім, у фінській – чотирнадцять, у табасарайській – сорок шість.

Граматичні категорії поділяють на морфологічні й синтаксичні. До морфологічних належать категорія роду, числа, відмінка, виду, часу, способу, особи; до синтаксичних – категорія активності/пасивності, комунікативної спрямованості (розповідність, питальність, спонукальність), стверджуваності/залечуваності, синтаксичного часу й синтаксичного способу. Морфологічні категорії, в свою чергу, поділяють на класифікаційні й словозмінні. Класифікаційні (словотворчі, дериваційні) категорії – це такі, члени яких виступають як рубрики класифікації слів. Так, зокрема, класифікаційною є категорія роду іменників і категорія виду дієслова, бо іменники не відмінюються, а класифікуються за родами (кожен іменник належить до одного певного роду), а дієслова розподіляються між трьома видовими групами – дієсловами доконаного чи недоконаного виду або двовидовими.

Словозмінні (релятивні) категорії – граматичні категорії, яких слово може набувати залежно від іншого слова, з яким воно поєднується в реченні. До словозмінних належить категорія роду прикметників, бо прикметники не класифікуються, а відмінюються за родами і родова форма прикметника залежить від поєд-

нуваного з ним іменника (великий успіх, велика справа, велике враження). Суто реляційною є також категорія відмінка: кожна іменна частина мови змінюється за відмінками.

У мовах світу найчастіше трапляються граматичні категорії роду, відмінка, числа, означеності/неозначеності, ступеня якості, часу, виду, стану, способу й особи. Категорія роду-граматична категорія, яка полягає в розподілі слів або форм за двома чи трьома класами, традиційно співвідносними з ознаками статі або їх відсутністю. Вона є в більшості сучасних індоєвропейських мов. Немає її в англійській, фіно-угорських, тюркських, японській та деяких інших мовах. В українській мові категорію роду (чоловічого, жіночого або середнього) має кожен іменник. У прикметниках, порядкових числівниках, присвійних, вказівних, питальних займенниках, дієприкметниках і дієсловах у формі минулого часу ця категорія є залежною від іменника, з яким названі класи слів поєднуються. В італійській, французькій, іспанській і датській мовах іменники мають два роди – чоловічий і жіночий. Категорія роду має формальне вираження. В слов'янських мовах – це закінчення, в романських і німецькій – артиклі (нім. *der, ein* для чоловічого роду, *die, eine* для жіночого, *das, ein* для середнього, фр. *le, un* для чоловічого, *la, une* для жіночого, італ. *il, un* для чоловічого, *la, una* для жіночого роду).

Категорія відмінка – граматична категорія імені, яка виражає його синтаксичні відношення до інших слів висловлювання. Кількість відмінків у різних мовах неоднакова. Є мови, в яких відмінків зовсім немає: болгарська, італійська, французька, таджицька, абхазька ін.

Категорія числа – граматична категорія, яка виражає кількісні характеристики предметів думки. У мовах світу категорія числа не збігається. Є мови, в яких, крім однини і множини, є двоїна і троїна. Двоїна була в давньоукраїнській мові (два стола, див. залишки цих форм у діалектах: дві руці, дві селі тощо). Троїна є в деяких папуаських мовах на острові Нова Гвінея. У давніх індоєвропейських мовах – санскриті, давньогрецькій, давньогерманських було три числа: однина, двоїна і множина.

Категорія означеності/неозначеності (детермінації) – граматична категорія, яка вказує на те, чи мислиться ім'я предмета як єдине в описуваній ситуації (означеність) чи як таке, що належить до класу подібних йому феноменів (неозначеність). Як уже зазначалося, ця категорія характерна для германських, романських, болгарської, македонської та інших мов і виражається за допомогою артиклів. Означеними є англійський артикль *the*, німецькі *der, die, das*, французькі *le, la, les* (останній для множини), а неозначеними відповідно *a; ein, eine, ein; un, une*. У болгарській, македонській, румунській і скандинавських мовах існують постпозитивні артиклі, тобто артиклі, які стоять після слова, приєднуючись до нього як постфікси. Пор.: болг. стол «якийсь стілець» – столгт «певний стілець», маса «якийсь стіл» – масата «певний стіл»; село «якесь село» – селото «певне село». У тих мовах, де немає артиклів, значення означеності/ неозначеності виражається лексично і контекстуально. Наприклад, в українській мові для цього використовують вказівні займенники *цей, ця, це, ці, той, та, те, ті*, частки *тільки, ще*, неозначені займенники *якийсь, якась, якесь, якісь*, прикметники *певний, цілий, невідомий, незнайомий*, числівник *один*, порядок слів (перед присудком – означеність, після – неозначеність: Хлопчик вийшов на вулицю; На вулицю вийшов хлопчик), фразовий наголос (*Ось зошит; Ось зошит*). Найсильнішим засобом вираження значення означеності/неозначеності є контекст. Як бачимо, в українській мові категорія означеності/неозначеності є не граматичною, а поняттєвою, оскільки тут немає морфологічних засобів її вираження.

Категорія ступеня якості (порівняння) – граматична категорія, яка виражає ступінь якості, що характеризує предмет чи дію. Розрізняють звичайний, вищий і найвищий ступінь. У деяких мовах є тільки два ступені порівняння – звичайний і елатив, який поєднує значення вищого і найвищого ступенів. Вищий ступінь указує на наявність в об'єкті якоїсь якості більше, ніж в іншому, найвищий – більше, ніж у всіх інших. Звичайний ступінь означає якість безвідносно до ступеня. Ступені порівняння мають прикметники і прислівники (*важкий, важчий, найважчий; темно,*

темніше, найтемніше). У деяких мовах ступені порівняння мають також іменники й дієслова. Ступені порівняння виражаються афіксами (цікавий – цікавіший – найцікавіший; і аналітично (відомий – більш відомий – найбільш відомий. У слов'янських, германських і романських мовах є декілька співвідносних за значенням прикметників та прислівників, які творять ступені порівняння від інших основ: укр. добрий – кращий – найкращий; рос. хороший – лучший – наилучший.

Категорія часу – граматична категорія дієслова, яка є специфічним мовним відображенням об'єктивного часу і служить для темпоральної локалізації події або стану, про які йдеться в реченні. Ця категорія вказує на одночасовість, передування чи наступність події щодо моменту мовлення. У більшості мов є три часи: теперішній, минулий і майбутній. Це абсолютні часи. Крім них, у деяких мовах є спеціальні «відносні» часи, які позначають події відносно якоїсь точки відліку, яка, в свою чергу, визначається відносно моменту мовлення (передминулий час, передмайбутній час, майбутній у минулому тощо).

Категорія виду (аспектуальності) – граматична категорія дієслова, яка узагальнено вказує на протікання дії в часі. У слов'янських мовах граматично протиставлені доконаний і недоконаний вид. Доконаний вид вказує на досягнення межі, тобто показує обмежену дію або її результат (зашумів, написав). Недоконаний вид не вказує на граничність дії (шумів, писав). У германських і романських мовах, на думку більшості мовознавців, граматичної категорії виду немає, бо там немає формальних морфологічних засобів (спеціальних суфіксів, префіксів) її вираження.

Категорія стану – граматична категорія дієслова, що виражає суб'єктно-об'єктні відношення. У мовознавстві поки що немає загальноприйнятої класифікації станів, однак у всіх класифікаціях згадується активний, коли носій дієслівної ознаки відповідає суб'єкту (Учні виконують пісню), і пасивний, коли носій дієслівної ознаки відповідає об'єкту (Пісня виконується учнями).

Категорія способу – граматична категорія, яка виражає відношення названої дієсловом дії до дійсності з погляду мовця. Це оцінка мовцем дії як бажаної, можливої, передбачуваної (припу-

щення) тощо. Різні мови мають різний набір форм способу. В усіх мовах є дійсний (представляє дію як реальний факт), умовний (представляє дію як можливу, бажану, передбачувану, обумовлену) і наказовий (служить для передачі наказу, спонукування або прохання) способи. У балканських мовах є ще переповідний спосіб (коментатив), що виражає дію, яку мовець безпосередньо не спостерігав, а переказує її з уст інших. Цим способом передають відтінок недовір'я, сумніву. В аглютинативних мовах (наприклад, тюркських) налічують від чотирьох до дванадцяти способів, які виражають повинність, підтвердження, намір, згоду тощо.

Категорія особи – граматична категорія дієслова, яка позначає відношення суб'єкта дії до мовця. Виконавцем дії може бути мовець, Його співрозмовник або особа, яка не бере участі в розмові. Відповідно розрізняють першу, другу і третю особу (пишу, пишеш, пише). Категорія особи належить до узгоджувальних, словозмінних. Вона виражається особовими закінченнями. У деяких мовах (самодійських, палеоазіатських) категорія особи характерна не тільки для дієслів, а й для імен у позиції присудка. Однак є й такі мови, в яких категорія особи загалом не виражена. До них належать японська, китайська, індонезійська та деякі інші.

Від граматичних категорій треба відрізнити лексико-граматичні розряди, які нерідко називають лексико-граматичними категоріями.

Лексико-граматичні розряди (категорії) – це граматично важливі групи слів у межах певної частини мови, які мають такі властивості:

1) об'єднуються за спільною семантичною ознакою: збірні іменники, речовинні іменники, іменники – назви істот, іменники – назви неістот, власні назви, загальні назви, зворотні дієслова, бо кожна така група має спільну семантичну ознаку – збірність, речовинність тощо;

2) можуть мати і можуть не мати формальне морфологічне вираження. Якщо, скажімо, деякі збірні іменники мають формальне вираження – суфікси, зворотні дієслова – постфікси, то власні та загальні назви, речовинні назви, назви істот/неістот

формальних показників не мають (місто Орел і летить орел, масло і вікно, ворона і корона);

3) взаємодіють із пов'язаними з ними граматичними категоріями. Так, від зворотності дієслів залежить категорія стану (зворотні дієслова не належать до активного стану); від істоти/неістоти – категорія відмінка (у назвах істот форма знахідного відмінка збігається з формою родового, у назвах неістот форма знахідного відмінка збігається з формою називного); від особи/неособи – категорія роду (назви осіб мають, як правило, категорію чоловічого або жіночого роду, назви неосіб – усі три роди); від власних і загальних назв – категорія числа (власні назви мають форму лише однини або лише множини (Київ, Суми), загальні назви мають форми однини і множини (стіл – столи, книжка – книжки));

4) можуть мати і можуть не мати протиставлені всередині розряду ряди форм. Якщо, наприклад, власні назви протиставляються загальним, назви істот – назвам неістот, перехідні дієслова – неперехідним дієсловам, то всередині речовинних і збірних іменників подібного протиставлення немає.

4. Морфема. Види морфем. Морфема – (від гр. *morphe* – форма) – мінімальна двостороння одиниця мови. Морфеми виділяють шляхом порівняння слів за звучанням і значенням. Якщо певні одиниці на основі порівняння виявляються мінімальними, тобто такими, що не можуть далі ділитися, то це й будуть морфеми. Наприклад: *вода, роса, стіна, води, воді, водою, води, вод, водами водах*. Зіставивши форми в колонці, можна виділити спільну частину вод і відмінні частини -а, -и, -і, -ою, -оми, ах, а зіставивши форми в рядку – спільну частину а і відмінні вод-, рос. стін-. Усі виділені таким чином елементи мають вираження і зміст, тому їх слід вважати окремими морфемами. Це зіставлення вказує і на те, що морфеми можуть мати матеріальне вираження і можуть його не мати. Так, зокрема, вод визначаємо як форму жіночого роду в родовому відмінку множини. Але в цьому випадку немає матеріального показника цих значень. Саме відсутність матеріального закінчення і вказує на ці значення.

Отже, є всі підстави вважати, що тут наявна морфема, але вона матеріально не виражена. Такі морфеми називають нульовими. Нульову морфему видаляють лише там, де в інших формах цього слова є матеріально виражені морфеми.

Морфема може варіюватися. Оскільки морфема є двосторонньою одиницею, то вона може варіюватися в плані вираження і в плані змісту. Наприклад, у словах *надписати* і *надіслати* одна морфема виступає в двох формальних варіантах – над- і наді-, а в словах *надкусити* й *надбудувати* – у двох змістових варіантах: відняти частину і додати частину, збільшити щось. Морфема *пис-* може реалізуватися у таких варіантах, як *пис-* (*писати*), *пис’-* (*письмо*), *пиш-* (*пишу*), морфема *рук-* у варіантах *рук-* (*рука*), *руч-* (*доручити*), *руц’-* (*руці*)- Закінчення множини іменників англійської мови реалізується в таких варіантах, як *-s* (*cats* [kaets] *коти*).

Отже, морфема реалізується як певна сукупність варіантів, тобто є абстрактною одиницею, інваріантом, мовною одиницею. Варіанти морфеми називають аломорфами, або морфами. Вони є лінійними мовленнєвими одиницями. Як фонема є класом алофонів, так морфема є класом аломорфів.

У більшості мов морфема не збігається зі складом. Так, у слові *дорога* є дві морфеми *дорог -а* і три склади *до-ро-га*. Повний збіг морфеми і складу характерний для китайської, в’єтнамської та деяких інших мов, у яких цю одиницю називають морфосилабевою, або силабоморфемою.

Морфеми мають три основних типи значень: речове, дериваційне і реляційне.

Речове (лексичне) значення – це узагальнене відображення дійсності, виражене поняття. Так, морфема *чит-* (*читати*, *читач*, *читальня*) виражає значення «сприймати щось зображене літерами», морфема *добр-* (*добрий*, *доброта*) виражає значення позитивної оцінки, морфема *дерев-* (*дерево*, *дерев’яний*) – значення, пов’язане з «багаторічною рослиною з твердим стовбуром».

Дериваційне значення – значення, яке доповнює речове, уточнює, конкретизує його. Морфема *-ач* у слові *читач* вказує на особу за дією (той, хто читає), а морфема *-льн-* у слові *читаль-*

ня – на приміщення (місце, де читають). Дериваційне значення стосується лексики і граматики.

Реляційне значення – суто граматичне значення, яке вказує на відношення між словами в реченні. Наприклад: *Хлопчик читає книжку. Він дуже зацікавився цією книжкою*. Тут морфеми -є, -у, -єю, -ою мають реляційне значення.

Морфеми поділяються на сегментні й несегментні. Сегментні морфеми – морфеми, які виділяються шляхом сегментування (членування) лінійної одиниці – слова.

Сегментні морфеми, в свою чергу, поділяються на корені й афікси. *Корінь* – сегментна частина, що є спільною для всіх споріднених слів. *Афікс* – службова морфема, приєднана до кореня, яка виражає граматичне і словотвірне значення. Афікси мають лексико-граматичне, тобто дериваційне (*руч-к-а, виручити*), або власне граматичне, реляційне значення (*рука, руки, рукою*). Залежно від позиції щодо кореня афікси поділяються на префікси, постфікси, інтерфікси, інфікси, циркумфікси і трансфікси.

Префікс – афікс, який стоїть перед коренем. Наприклад: *за-їхати, при-їхати, ви-їхати, з-їхати, пере-їхати, до-їхати*. Префікси є в індоєвропейських, семіто-хамітських, кавказьких, австронезійських та інших мовах. Відсутні вони у фіно-угорських, тюркських, монгольських, тунгусо-маньчжурських, корейській, іранській, ескімоській мовах.

Постфікс – афікс, що стоїть після кореня. До постфіксів належать суфікси і флексії (закінчення).

Суфікс – афікс, що стоїть між коренем слова і закінченням: *бабуся, знахар-ка, поль-к-а, орлиний*.

Флексія, або закінчення – змінний афікс, що стоїть у кінці слова і виражає синтаксичні відношення між словами у словосполученні й реченні. Наприклад: *село, білий*. Флексія виражає реляційне граматичне значення й утворює різні форми слова. Не можна усунути зі складу слова без руйнування його цільнооформленості: *вікн/о, чорн/ий, пиш/у*.

Інтерфікс – афікс, що стоїть між двома коренями і служить для зв'язку цих коренів у одному складному слові. Наприклад: *пар-о-плав, земл-е-мір*.

Інфікс – афікс, вставлений у середину кореня.

Циркумфікс, або конфікс – перерваний афікс, який охоплює з двох боків корінь. Дехто до циркумфіксів відносить усі випадки префіксально-суфіксального словотворення: за-річ-ч (я), рос. затылок.

Трансфікс – перерваний афікс, вставлений у перерваний корінь. Трансфікси наявні в арабській мові: *bank* банк – *binuk* банки (трансфікси а, и-и).

Несегментні морфеми – морфеми, які не можливо вичленити сегментуванням слова. До них належать нульова морфема і суперсегментні морфеми. Нульовими можуть бути флексії *вода* – *вод*, *зима* – *зим*, суфікси *киян-ин* – *киян*, *болгарин* – *болгар*.

Суперсегментними є морфеми, які розміщуються над сегментами. Це морфеми наголосу (*руки* – *руки*, англ. *progress* *прогрес*, *progress* *прогресувати*) і морфеми тону (в деяких мовах, майбутній час дієслова утворюється високим тоном, а минулий – низьким).

5. Частини мови. Критерії виділення частин мови. Частини мови – великі за обсягом класи слів, об'єднаних спільністю загального граматичного значення і його формальних показників. Частини мови – одне з найважливіших понять у граматиці, є важливим способом розуміння й інтерпретації дійсності. Без нього неможливо вивчати граматичну будову будь-якої мови. Крім того, частини мови є важливим джерелом пізнавальної діяльності людини. За допомогою частин мови людина диференціює речі, їх якості, процеси, дії і стани та їх ознаки, виявляє відмінності в реальному світі й здійснює його категоризацію.

На сучасному етапі використовують такі три основні критерії: семантичний, морфологічний і синтаксичний.

Семантичний критерій – критерій, який передбачає віднесення до однієї частини мови слів із спільним загальним граматичним значенням, як, наприклад, предметність, дія, якість тощо. Так, зокрема, слова зі значенням предметності утворюють клас іменників, хоча до такого класу, як іменники, в українській мові

належать слова, які позначають предмет (*стіл, книжка*), якість (*краса, сила*), дію (*ходіння, крик*), кількість (*сотня, тисяча*) та ін., але більшість непохідних іменників позначає саме предмети. Ця закономірність дає змогу говорити про загальне значення предметності в іменнику як частині мови, поширюючи цю семантичну характеристику й на іменники, які позначають якість, дію, стан тощо. Отже, граматичні значення частин мови не рівнозначні поняттям, що виражаються словами, не рівнозначні й логічним узагальненням цих понять. *Олівець, білизна, чорнота, біг, п'ятірка, сотня, тисяча, краса, розум, крик, шум* – це не предмети чи речі, а предметність, важливою ознакою якої є незалежність. Ці поняття є самостійними, а не ознаками якихось інших. Порівняйте: *білий як ознака чогось, ходити як дія, яка кимось здійснюється*. Тут передбачається наявність якогось предмета, носія ознаки чи дії, тоді як *білизна, краса, розум, крик* тощо не залежні від якихось предметів, виражені в абстрагуванні від їх носіїв, самі є опредмеченими.

Формально-граматичний (морфологічний) критерій – критерій, за яким до уваги береться своєрідність змінювання слів, тобто інвентар їх форм і парадигм, які є виразниками певних морфологічних категорій. Так, наприклад, іменники змінюються за відмінками і числами, дієслова – за особами і часами, прислівники не змінюються. Форми слова репрезентують морфологічні категорії частин мови. Кожна частина мови характеризується особливою системою граматичних категорій. Так, в українській мові іменнику властиві категорії роду, числа й відмінка, прикметнику – категорії ступеня порівняння (для якісних прикметників) роду, числа та відмінка, дієслову – категорії способу, часу, особи, стану, виду тощо. Щоправда, бувають випадки, коли деякі класи слів поєднують у собі ознаки різних частин мови. Так, дієприкметник має морфологічні ознаки дієслова та прикметника. Спроби побудувати класифікацію частин мови на суто формальній основі (П. Ф. Фортунантов та його учні М. М. Петерсон, Д. М. Ушаков, А. Б. Шапіро; Л. Єльмслев та ін.) не були успішними, тому що слова однієї й тієї ж частини мови нерідко мають різні формальні ознаки (*один і п'ять, він і хто*). Крім значення

і форми, слово має здатність функціонувати в реченні, причому різні слова виконують не однакові синтаксичні функції, тому при класифікації слів на частини мови використовують синтаксичний критерій.

Синтаксичний критерій – критерій, за яким до однієї частини мови уналежнюють слова, здатні стояти в реченні в однакових синтаксичних позиціях і виконувати однакові синтаксичні функції (йдеться головним чином про первинні синтаксичні функції). Наприклад, однією з ознак, за якою розрізняють іменник і дієслово в українській мові, є здатність бути головним компонентом атрибутивної конструкції (*тихий спів, але не тихий співати*). При цьому важливий не тільки набір синтаксичних функцій, а й ступінь характерності кожної з функцій для даної частини мови. Так, в українській мові і іменник, і дієслово можуть виконувати функцію підмета (*Хлопчик читає. Лиш боротись – значить жити*) і функцію присудка (*Батько – лікар. Сонце світить*). Однак для іменника функція підмета є первинною, а присудка – вторинною, тоді як для дієслова функція присудка є первинною, а підмета – вторинною. Вторинні синтаксичні функції мають деякі обмеження. Так, зокрема, іменник може бути підметом незалежно від типу присудка, тоді як дієслово не може бути підметом, якщо присудок виражений особовою формою: *Боротьба його загартувала і Боротися його загартувало*. Саме виходячи з синтаксичного критерію, деякі мовознавці ставлять під сумнів виділення в окремі частини мови займенника і числівника. Слова цих частин мови за синтаксичними функціями належать до різних класів, тому їх нерідко розглядають у межах інших частин мови (іменник-числівник п'ять, прикметник-числівник п'ятий). Синтаксичним за своєю суттю є критерій сполучуваності, який як додатковий стали активно використовувати при класифікації слів на частини мови в останні десятиліття. Не всі слова можуть поєднуватися одне з одним. Так, прислівники поєднуються з дієсловами (*читає добре*), з іншими прислівниками (*дуже добре*), прикметниками (*значно кращий, дуже вдалий*), але не із займенниками та числівниками; прикметники поєднуються з іменниками, але не з дієсловами і т. д.

Словотвірний (допоміжний) – критерій, за яким для кожної частини мови виділяють властивий тільки їй набір словотвірних моделей та інвентар словотвірних засобів. В українській мові можна назвати ряд словотвірних афіксів, наявність яких засвідчує належність слова до групи іменників: *-тель, -ник, -щик, -ар* тощо.

Деякі вчені вважають, що, використовуючи всі три основні критерії, потрібно встановити їх ієрархію. Так, на думку українського мовознавця І. Р. Вихованця, базовим критерієм є семантичний, на другому плані – синтаксичний, а на третьому – морфологічний. Додатковими (для спірних випадків) є логічний і словотвірний.

У разі застосування різних критеріїв поділ слів на частини мови буде різним. Зазначимо, що визначення іменника, прикметника, дієслова і прислівника не становить великих труднощів, однак існують спірні питання щодо виділення займенника й числівника. Виокремлення займенників і числівників із погляду семантичного критерію є доречним, а з погляду синтаксичного критерію – зайвим. Службові слова, за морфологічним критерієм, загалом не вважаються частинами мови. Але вибудувати одну ієрархічну схему критеріїв класифікації слів на частини мови для всіх мов світу неможливо. У кожному конкретному випадку потрібно враховувати специфіку мови. Так, зокрема, морфологічний критерій надається тільки для тих мов, які мають закінчення і суфікси. Синтаксичний критерій є провідним для мов, де немає чіткої системи морфологічно виражених граматичних категорій, – малайсько-полінезійських, китайської тощо. Цей же критерій є провідним і для аналітичних мов – англійської, французької тощо. Критерій сполучуваності також особливо великого значення набуває в тих мовах, де погано розвинуті морфологічні показники.

Так, у китайській мові з її широко розвинутою омонімією слів критерій сполучуваності є надзвичайно ефективним. Тут критерієм віднесення слів до іменників слугує сполучуваність із так званими словами лічби, які займають положення між числівником та іменником. Наприклад: *сань бень ту (три книги)* (бу-

квально: три корінь книга). Слово лічби *бень* показує, що слово *ту* є іменником. Критерій сполучуваності найбільше використовується для виділення двох основних частин мови – іменників і предикатів в індонезійській мові. Іменники в цій мові не поєднуються із заперечним словом, з яким поєднуються предикативи. Як бачимо, для різних за будовою мов провідними є різні критерії.

6. Словосполучення і речення. Словосполучення є предметом синтагматичного синтаксису, який вивчає валентність слова, способи її реалізації та виражені в словосполученнях синтаксичні відношення.

Валентність – здатність слова вступати в синтаксичні зв'язки з іншими словами. Слова можуть бути авалентними (*світає*), одновалентними (*сидить, спить – хто?*), двовалентними (*їсть – хто? що?*), тривалентними (*присвятив – хто? що? кому?*), чотиривалентними (*нагородив – хто? кого? чим? за що?*) тощо. Як бачимо, слова відкривають «вакантні місця» (порожні клітинки), які необхідно заповнити іншими словами. Слова, що заповнюють ці «вакантні місця», називають *актантами*. Крім актантів, є поширювачі, які не зумовлені валентними властивостями слова. Наприклад: *Він довго спав на дивані, у передпокої*. Тут слова *довго, на дивані, в передпокої* відносяться до слова *спав*, але їхні синтаксичні позиції не викликані валентністю дієслова *спати*.

Словосполучення будується за певними граматичними зразками, які формуються в мові на основі категоріальних властивостей слів і ґрунтуються на синтаксичному зв'язку між словами. Водночас слід не забувати, що здатність слова поєднуватися з іншими словами і форми вияву цієї здатності залежать не тільки від граматичних властивостей слова (передусім від належності слова до тієї чи іншої частини мови), але й від його лексичного значення.

Розрізняють сурядний і підрядний зв'язок між словами у словосполученні. І при сурядності, і при підрядності слова є залежними, але в першому випадку залежність рівноправна, а в другому – нерівноправна. Підрядні зв'язки є закритими,

а сурядні – відкритими. Один підрядний зв'язок може об'єднувати в складі одного словосполучення лише два повнозначних слова, тоді як сурядний – два і більше: *читання газет і газети, журнали, книжки... (лежали на столі)*.

У мовознавстві існує й інший погляд на це питання, згідно з яким словосполученнями вважають лише ті сполучення слів, які об'єднані підрядним зв'язком, однак останнім часом усе більше утверджується думка, що будь-яке поєднання двох чи більше повнозначних слів, яке характеризується наявністю між ними формально вираженого смислового зв'язку, є словосполученням.

Зі структурного погляду словосполучення можуть бути двочленними, тричленними і чотиричленними. Дwochленні словосполучення утворюються на основі одного зв'язку (*чудовий концерт, співати пісню*). Тричленні й чотиричленні словосполучення утворюються на основі подвійного й потрійного сильного зв'язку (*віддати борг державі, перекласти текст із англійської мови на українську*). Складні словосполучення утворюються поєднанням двох чи більше простих словосполучень із одним і тим самим стрижневим словом (*новий сусід збоку, швидко завершити сімбу*).

Залежно від того, яке слово є головним (стрижневим) у словосполученні, розрізняють іменні, в яких стрижневим словом виступають іменники, прикметники, числівники й займенники (*тези доповіді, достойний подяки, п'ятий у черзі, щось нове*), дієслівні, де стрижневим словом є дієслово (*чинити справедливо; англ. to want to say хотіти сказати*), і прислівникові, де головним словом є прислівник (*дуже вдало, далеко від лісу*).

Підрядні словосполучення за характером вираженого в них відношення поділяють:

1) атрибутивні, в яких залежне слово називає ознаку (*великий успіх, радість матері*);

2) об'єктні, в яких залежне слово є об'єктом (*написати твір, вручити нагороду*);

3) релятивні, в яких залежне слово є релятивом, тобто називає щось, чого немає в самому стрижневому слові, але пов'яза-

не з ним певним відношенням (*швидко текти, купатися в озері, працювати з натхненням*).

Речення – мінімальна комунікативна одиниця, яка про щось повідомляє й розрахована на слухове або зорове (на письмі) сприйняття характеризується комунікативністю (передає конкретний зміст у логічно зрозумілих формах і здатне входити до будь-яких форм спілкування), відносною самостійністю (виражає відносно закінчену думку і відділяється від інших речень паузами) та структурною цілісністю (будується за певною структурною моделлю).

Для розуміння природи й суті речення важливо визначити, з одного боку, його будову, структуру, а, з іншого – показати життя цієї структури в процесі спілкування. Отже, в реченні можна виділити два аспекти: структурний і комунікативний (функціональний).

Структурний аспект належить мові, а комунікативний (функціональний) – мовленню. У зв'язку з цим останнім часом намітилася тенденція до термінологічного розмежування цих двох аспектів. За структурним аспектом став закріплюватися термін речення, або синтаксема (є й інше розуміння синтаксеми, як словоформи, яка використовується як будівельний матеріал речення), а за комунікативним – висловлення. Згідно з цим розмежуванням, речення (синтаксема) – це модель побудови, інваріант, одиниця мови, або, іншими словами, одиниця, яка входить у таку парадигму: фонема, морфема, лексема, синтаксема, а висловлення – це конкретне поєднання структурної моделі та її лексичного наповнення, одиниця мовлення, що входить до іншого термінологічного ряду: звук, морф (аломорф), слово (лекса), висловлення.

Крім комунікативності, основними ознаками речення є предикативність та інтонація.

Предикативність – співвіднесеність змісту речення з об'єктивною дійсністю. Завдяки предикативності зміст речення трактують як реальний чи можливий, бажаний тощо. Головним носієм предикативності є присудок. Предикативність формується граматичними значеннями модальності, способу і часу.

Модальність – вираження мовцем свого ставлення до змісту висловлювання. Мовець може щось стверджувати, заперечувати, бажати, передбачати тощо. Модальність виражається дієслівними способами (*Ми вчимося. Ми б училися. Коли б ми вчилися. Якби ми вчилися так, як треба, то ...*), модальними частками (*ніби, хіба що, чого доброго* тощо), спеціальними модальними словами (*здається, кажуть, безумовно, напевно, мовляв* та ін.).

Щоб предикативна конструкція стала реченням, вона повинна бути інтонаційно оформлена. Роль інтонації у формуванні речення надзвичайно важлива. Будь-яке слово може стати реченням, якщо його вимовити з певною інтонацією. Порівняйте: *пожежа і Пожежа! води і Води! додому і Додому? лелеки прилетіли і Лелеки прилетіли. Лелеки прилетіли! Лелеки прилетіли?* Без інтонації не може бути виражена ні предикативність, ні модальність.

Залежно від мети повідомлення речення бувають розповідними, питальними й спонукальними (ці різновиди речень називають ще комунікативними типами). За структурою речення бувають прості (мають один предикативний центр) і складні (мають два і більше предикативних центри). Просте речення може бути непоширеним і поширеним. Непоширене речення може складатися з двох головних членів (*Настала весна*) або одного (*Вечір. Світає*). Поширене речення, крім головних членів, має в своєму складі другорядні члени (*Тихесенько вечір на землю спадає. У Криму настала вже весна*). Ті речення, які в своєму складі мають підмет і присудок, називають двоскладними, а ті, в складі яких є один із головних членів – односкладними.

Елементарний абстрактний зразок, за яким будується просте речення, становить його структурну схему. Кожна мова має свою систему таких структурних зразків. Речення як граматичну одиницю не можна вивчати у відриві від його лексичного наповнення, бо кожен граматичний зразок речення характеризується специфічною, тільки йому притаманною лексичною наповненістю. Лексичні обмеження накладаються майже на всі граматичні зразки речень. Речення має великий прагматичний потенціал. Мовець у ньому може висловити своє ставлення до предмета

мовлення, до ситуації, про яку йдеться, до адресата тощо. *Повідомлюване в реченні називається пропозицією, або диктумом, а ставлення до повідомлюваного – модусом.* Пропозицію і модус можна легко помітити, коли вони виражаються окремо різними частинами складного речення: *Як хочеться* (модус), *щоб люди стали жити краще* (пропозиція); *Я сумніваюся*, (модус) *що ви впораєтесь із цією роботою* (пропозиція).

**Контрольні запитання для перевірки досягнення
результатів навчання**

1. Назвіть основні одиниці граматичної будови.
2. За якими ознаками граматичне значення відрізняється від лексичного?
3. Охарактеризуйте види граматичних категорій.
4. Морфеми. Види морфем.
5. Охарактеризуйте критерії виділення частин мови.
6. Охарактеризуйте словосполучення і речення.

ПЛАНИ ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ

Заняття № 1

Предмет і основні завдання курсу «Вступ до мовознавства». Методи дослідження мови.

Мета вивчення

Ознайомити студентів з найважливішими поняттями мовознавства, розглянути уявлення про природу, властивості та суть мови, познайомити з природою мовного знака, дати студентам основні знання щодо структури, ієрархічності будови мови, а також основних методів її вивчення, надати їм базові знання про природу, впливи та взаємовпливи різних мов та засвоїти основні мовознавчі терміни.

Результати навчання

Після практичного заняття здобувач вищої освіти буде (спроможний):

- 1) виокремлювати основні проблеми і напрями сучасного мовознавства;
- 2) аналізувати сутність системно-структурного підходу до мови;
- 3) обґрунтовувати особливості семіотичного аспекту мовознавства;
- 4) вирізняти методи дослідження мови.

Література

1. Бевзенко С. П. Вступ до мовознавства. Короткий нарис: навч. посібник. К., 2006. 143 с.
2. Голубовська І. О., Лучканин С. М., Чемес В. Ф. та ін. Вступ до мовознавства: підручник. К., 2016. 320 с.

3. Дорошенко С. І Загальне мовознавство: навч. посібник. К., 2006. 288 с.
4. Карпенко Ю. О. Вступ до мовознавства: підручник. К., 2006. 336 с.
5. Кочерган М. П. Вступ до мовознавства: підручник. К., 2002. 302 с.
6. Левицький А. Е., Сингаївська А. В., Славова Л. Л. Вступ до мовознавства: навч. посібник. К., 2006. 104 с.
7. Ющук І. П. Вступ до мовознавства: навч. посібник. К., 2000. 128 с.
8. Супрун Л. В. Загальне мовознавство. Практичні заняття, самостійна робота: навч. посіб. К., 2012. 335 с.

Питання заняття

1. Мовознавство як наука. Предмет мовознавства.
2. Проблематика мовознавства
3. Зміст і основні завдання курсу “Вступ до мовознавства”.
4. Розділи мовознавства.
5. Місце мовознавства в системі наук. Зв’язок мовознавства з іншими науками.
6. Методи дослідження мови.

Завдання для поточного контролю знань і вмінь здобувачів вищої освіти

1. Охарактеризуйте предмет мовознавства як науки.
2. Назвіть основні проблеми мовознавства.
3. Які є розділи мовознавства?
4. У чому полягає специфіка різних мовознавчих дисциплін?
5. Яка різниця між поняттями метод і методологія?
6. Що є основою мовознавчої методології?
7. Охарактеризуйте методи дослідження мови.
8. У чому полягають зв’язки мовознавства з гуманітарними і природничими науками?

ЗАНЯТТЯ № 2

Природа і сутність мови, її структура. Функції мови

Мета вивчення

Ознайомити з природою мовного знака, дати студентам основні знання щодо структури, ієрархічності будови мови, а також основних методів її вивчення, надати їм базові знання про природу, впливи та взаємовпливи різних мов та засвоїти основні мовознавчі терміни.

Результати навчання

Після практичного заняття здобувач вищої освіти буде (спроможний):

- 1) визначати особливості співвідношення мови і мислення;
- 2) аналізувати сутність системно-структурного підходу до мови;
- 3) вирізняти функції мови.

Література

1. Бевзенко С. П. Вступ до мовознавства. Короткий нарис: навч. посібник. К., 2006. 143 с.
2. Голубовська І. О., Лучканин С. М., Чемес В. Ф. та ін. Вступ до мовознавства: підручник. К., 2016. 320 с.
3. Дорошенко С. І Загальне мовознавство: навч. посібник. К., 2006. 288 с.
4. Карпенко Ю. О. Вступ до мовознавства: підручник. К., 2006. 336 с.
5. Кочерган М. П. Вступ до мовознавства: підручник. К., 2002. 302 с.
6. Левицький А. Е., Сингаївська А. В., Славова Л. Л. Вступ до мовознавства: навч. посібник. К., 2006. 104 с.
7. Ющук І. П. Вступ до мовознавства: навч. посібник. К., 2000. 128 с.

Питання заняття

1. Природа мови.
2. Функції мови.
3. Мова і мислення.
4. Погляди на мову та її сутність.

Завдання для поточного контролю знань і вмінь здобувачів вищої освіти

1. Як ви розумієте, що таке мова?
2. Що розуміють під літературною мовою? Якими рисами характеризується літературна мова? Чим вона відрізняється від загальнонародної мови?
3. Які функції виконує мова? Охарактеризуйте їх.
4. У яких відношеннях знаходяться мова і мислення?
5. Розкрийте проблему впливу мислення на мову.
6. Проаналізуйте погляди науковців на мову та її сутність
7. Чим відрізняється усна форма вираження мовлення від писемного вираження, літературне усне мовлення від мовлення діалектного?

Заняття № 3

Мова як суспільне явище. Діалектична єдність мови й мислення

Мета вивчення

Ознайомити студентів з найважливішими поняттями мовознавства, розглянути уявлення про природу, властивості та суть мови, сформувані вміння аналізувати вплив на засоби мови психічних, соціальних, когнітивних, культурних та інших чинників, а також різноманітних ситуативних складових комунікації.

Результати навчання

Після практичного заняття здобувач вищої освіти буде (спроможний):

- 1) давати визначення основних понять;

- 2) визначати основні форми існування конкретних мов;
- 3) аналізувати діалектичну єдність мови й мислення;
- 4) розрізняти та аналізувати поняття про соціолінгвістику та психолінгвістику.

Література

1. Бевзенко С. П. Вступ до мовознавства. Короткий нарис: навч. посібник. К., 2006. 143 с.
2. Голубовська І. О., Лучканин С. М., Чемес В. Ф. та ін. Вступ до мовознавства: підручник. К., 2016. 320 с.
3. Дорошенко С. І Загальне мовознавство: навч. посібник. К., 2006. 288 с.
4. Карпенко Ю. О. Вступ до мовознавства: підручник. К., 2006. 336 с.
5. Кочерган М. П. Вступ до мовознавства: підручник. К., 2002. 302 с.
6. Левицький А. Е., Сингаївська А. В., Славова Л. Л. Вступ до мовознавства: навч. посібник. К., 2006. 104 с.
7. Ющук І. П. Вступ до мовознавства: навч. посібник. К., 2000. 128 с.

Питання заняття

1. Мова як суспільне явище.
2. Форми існування конкретних мов.
3. Діалектична єдність мови й мислення.
4. Поняття про соціолінгвістику.
5. Поняття про психолінгвістику.

Завдання для поточного контролю знань і вмінь здобувачів вищої освіти

1. Доведіть, що мова є суспільним, а не природним явищем.
2. Чим людська мова відрізняється від – мови тварин та невербальних засобів спілкування (міміки, жестів, технічних сигналів, певних видів мистецтва)?
3. Чи має мова біологічне і психічне підґрунтя? Чи має мова класовий характер?

4. Розкрийте зв'язки мови із суспільством.
5. Які ви знаєте форми існування конкретних мов?
6. Поясніть діалектичну єдність мови й мислення.
7. Які основні проблеми соціолінгвістики?
8. Які питання вивчає психолінгвістика?
9. Хто з науковців започаткував психологічний напрям у мовознавстві?

Заняття № 4

Мова і мовлення. Знаковий характер мови

Мета вивчення

Ознайомити студентів з поняттями мова і мовлення, розглянути властивості та суть мови, дати уявлення про знаковий характер мови, сформувані уявлення про основні теорії походження мови.

Результати навчання

Після практичного заняття здобувач вищої освіти буде (спроможний):

- 1) давати визначення основних понять;
- 2) визначати основні теорії походження мови;
- 3) аналізувати мовні та немовні засоби комунікації;
- 4) розрізняти мовні знаки.

Література

1. Бевзенко С. П. Вступ до мовознавства. Короткий нарис: навч. посібник. К., 2006. 143 с.
2. Голубовська І. О., Лучканин С. М., Чемес В. Ф. та ін. Вступ до мовознавства: підручник. К., 2016. 320 с.
3. Дорошенко С. І Загальне мовознавство: навч. посібник. К., 2006. 288 с.
4. Карпенко Ю. О. Вступ до мовознавства: підручник. К., 2006. 336 с.
5. Кочерган М. П. Вступ до мовознавства: підручник. К., 2002. 302 с.

6. Левицький А. Е., Сингаївська А. В., Славова Л. Л. Вступ до мовознавства: навч. посібник. К., 2006. 104 с.
7. Ющук І. П. Вступ до мовознавства: навч. посібник. К., 2000. 128 с.

Питання заняття

1. Мова і мовлення. Парадигматичні та синтагматичні зв'язки елементів мовлення.
2. Основні теорії походження мови.
3. Знаковий характер мови.
4. Мовні та немовні засоби комунікації.

Завдання для поточного контролю знань і вмінь здобувачів вищої освіти

1. Як і чим відрізняється мова і мовлення?
2. Сформулюйте, яку користь для науки й для практики дає розрізнення мови і мовлення.
3. Доведіть, що мова належить до знакових систем.
4. Чи відрізняється мова як знакова система від інших знакових систем?
5. Як ви розумієте умовність і довільність знака?
6. Що називають мовним знаком?
7. Які ви знаєте немовні знаки?
8. Назвіть основні рівні мовної структури.
9. Які розділи мовознавства вивчають кожний рівень?
10. Які основні одиниці мови ви знаєте? Охарактеризуйте їх функції.

ЗАНЯТТЯ № 5

Мова і інші засоби спілкування. Система і структура мови

Мета вивчення

Ознайомити студентів з найважливішими поняттями мовознавства, сформулювати уявлення про невербальні засоби спілку-

вання, систему та структуру мови, розглянути мовні рівні, вчити аналізувати одиниці мови та їхні функції.

Результати навчання

Після практичного заняття здобувач вищої освіти буде (спроможний):

- 1) давати визначення основних понять;
- 2) визначати мовні рівні, аналізувати одиниці мови та їхні функції;
- 3) обґрунтовувати сутність системно-структурного підходу до мови;
- 4) визначати особливості семіотичного аспекту мовознавства;

Література

1. Бевзенко С. П. Вступ до мовознавства. Короткий нарис: навч. посібник. К., 2006. 143 с.
2. Голубовська І. О., Лучканин С. М., Чемес В. Ф. та ін. Вступ до мовознавства: підручник. К., 2016. 320 с.
3. Дорошенко С. І Загальне мовознавство: навч. посібник. К., 2006. 288 с.
4. Карпенко Ю. О. Вступ до мовознавства: підручник. К., 2006. 336 с.
5. Кочерган М. П. Вступ до мовознавства: підручник. К., 2002. 302 с.
6. Левицький А. Е., Сингаївська А. В., Славова Л. Л. Вступ до мовознавства: навч. посібник. К., 2006. 104 с.
7. Юшук І. П. Вступ до мовознавства: навч. посібник. К., 2000. 128 с.

Питання заняття

1. Мова і інші засоби спілкування.
2. Групи невербальних засобів спілкування.
3. Система і структура мови.
4. Мовні рівні, одиниці мови та їхні функції.
5. Синхронія та діакронія.

Завдання для поточного контролю знань і вмінь здобувачів вищої освіти

1. Які засоби спілкування належать до вербальних? Охарактеризуйте третинні види вербального спілкування.
2. Що вивчає паралінгвістика?
3. Охарактеризуйте кожен групу невербальних засобів мови.
4. Що називають системою? Які її ознаки?
5. Які бувають відношення між елементами системи мови?
6. Які рівні виділяються в мовній системі і як вони організовані?
7. З'ясуйте поняття синхронія і діяхронія.
8. У чому полягає різниця між синхронічним та діяхронічним мовознавством?

ЗАНЯТТЯ № 6

Типологічна класифікація мов.

Мета вивчення

Ознайомити студентів із сутністю типологічного мовознавства, сформулювати уявлення про типологічну класифікацію мов, розглянути фонологічну, синтаксичну та морфологічну типології, вміти відрізнити ізолюючі мови від усіх інших.

Результати навчання

Після практичного заняття здобувач вищої освіти буде (спроможний):

- 1) давати визначення основних понять;
- 2) визначати сутність типологічного мовознавства;
- 3) аналізувати види типологічної класифікації;
- 4) розрізняти морфологічну типологію за А. Шлейхером та Е. Сепіром;
- 5) відрізняти ізолюючі мови від усіх інших.

Література

1. Бевзенко С. П. Вступ до мовознавства. Короткий нарис: навч. посібник. К., 2006. 143 с.
2. Голубовська І. О., Лучканин С. М., Чемес В. Ф. та ін. Вступ до мовознавства: підручник. К., 2016. 320 с.
3. Дорошенко С. І Загальне мовознавство: навч. посібник. К., 2006. 288 с.
4. Карпенко Ю. О. Вступ до мовознавства: підручник. К., 2006. 336 с.
5. Кочерган М. П. Вступ до мовознавства: підручник. К., 2002. 302 с.
6. Левицький А. Е., Сингаївська А. В., Славова Л. Л. Вступ до мовознавства: навч. посібник. К., 2006. 104 с.
7. Ющук І. П. Вступ до мовознавства: навч. посібник. К., 2000. 128 с.

Питання заняття

1. Типологічне мовознавство. Сутність типологічного мовознавства.
2. Види типологічної класифікації.
3. Фонологічна та синтаксична типологія.
4. Морфологічна типологія. Типологічна класифікація мов.

Завдання для поточного контролю знань і вмінь здобувачів вищої освіти

1. Хто заснував типологічне мовознавство?
2. Охарактеризуйте поняття фонологічного типу мови.
3. Опишіть поняття синтаксичного типу мови.
4. Визначте засади морфологічної класифікації мов.
5. Чим відрізняються ізолюючі мови від усіх інших?
6. Опишіть типологічну класифікацію мов за А. Шлейхером.
7. Охарактеризуйте типологічну класифікацію мов за Е. Сепіром.

ЗАНЯТТЯ № 7

Загальна характеристика мов світу. Генеалогічна класифікація мов

Мета вивчення

Ознайомити студентів із принципами порівняльно-історичного методу мовознавства, сформувані уявлення про сутність генеалогічної класифікації мов світу, розглянути мовні сім'ї та вчити виокремлювати групи з яких складається кожна мовна сім'я.

Результати навчання

Після практичного заняття здобувач вищої освіти буде (спроможний):

- 1) давати визначення основних понять;
- 2) визначати принципи порівняльно-історичного методу;
- 3) аналізувати мовні групи;
- 4) обґрунтовувати спорідненість мов та визначати їх;
- 5) визначати належність мовних груп до мовних сімей.

Література

1. Бевзенко С. П. Вступ до мовознавства. Короткий нарис: навч. посібник. К., 2006. 143 с.
2. Голубовська І. О., Лучканин С. М., Чемес В. Ф. та ін. Вступ до мовознавства: підручник. К., 2016. 320 с.
3. Дорошенко С. І Загальне мовознавство: навч. посібник. К., 2006. 288 с.
4. Карпенко Ю. О. Вступ до мовознавства: підручник. К., 2006. 336 с.
5. Кочерган М. П. Вступ до мовознавства: підручник. К., 2002. 302 с.
6. Левицький А. Е., Сингаївська А. В., Славова Л. Л. Вступ до мовознавства: навч. посібник. К., 2006. 104 с.
7. Ющук І. П. Вступ до мовознавства: навч. посібник. К., 2000. 128 с.

Питання заняття

1. Порівняльно-історичне мовознавство. Ознаки споріднених мов.
2. Лексичний, морфологічний та фонетичний критерії спорідненості.
3. Порівняльно-історичний метод.
4. Генеалогічна класифікація мов.
5. Індоевропейська мовна сім'я.
6. Китайсько-тібетська сім'я.
7. Інші сім'ї мов.

Завдання для поточного контролю знань і вмінь здобувачів вищої освіти

1. Розподіліть наведені нижче мови на сім'ї та групи у відповідності з генеалогічною класифікацією мов (випишіть їх колонками по сім'ях). Укажіть, які з них є державними мовами і де:

- а) санскрит, абхазька, баскська, українська, туркменська, італійська, ірландська, угорська, аварська, чуваська, тамильська, ескимоська, майя, калмикська, марійська, фінська, португальська, пруська, датська, польська, киргизька, бенгалі, в'єтнамська, маорі, молдавська, курдська;
- б) таджицька, ідиш, тохарська, албанська, половицька, чукотська, мегрельська, російська, англійська, персидська, татарська, узбецька, іспанська, мордовська, чеська, вірменська;
- в) кетська, арабська, португальська, турецька, німецька, албанська, карельська, шотландська, китайська, чукотська, словацька, англійська, вірменська, македонська.

2. Розподіліть на групи такі індоевропейські мови:

Англійська, румунська, ісландська, чеська, французька, російська, іспанська, латинська, шотландська, німецька, вірменська, ірландська, готська, шведська, польська.

3. У яких країнах розповсюджені англійська та німецька мови? Де вони використовуються як державні мови? Назвіть мови однієї з ними групи.

4. Вкажіть, у чому полягає суттєва різниця між ізолюючими та афіксуючими мовами. Порівняйте відповідні приклади.

Кит.: хао жень (добра людина), сию хао (робити добро), дэно хао (стара дружба), жень хао во (людина любить мене); гунжень = работа + человек (робітник); шанжень = торговля + человек (торгівельник); цзюньжень = военное дело + человек (військовий).

Азерб.: ат (кінь), атлар (коні), атда (на коні), атларда (на конях).

Турецьк.: ev (дім), ev-ler (удома), ev-ler-in (твій дім), evler-in-de (у твоєму домі).

Рос.: сестра читает письмо подруге; сестра читает письмо подруги; сестре читает письмо подруга.

5. Поясніть сутність процесів аглютинації в наведених прикладах.

Биться, намерен, тотчас, сейчас, якобы, дотла, если, нельзя, вдруг, впереди, нелепый, пиши – пишете – пишете-ка, улыbnись – улыbnитесь.

Запитання для поточного контролю знань і вмінь здобувачів вищої освіти

1. Які мови називають спорідненими?
2. За якими критеріями визначається спорідненість мов?
3. Що таке прамова?
4. Хто і коли розробив порівняльно-історичний метод?
5. Дайте визначення поняття мовної сім'ї. Назвіть які знаєте мовні сім'ї.
6. На які групи поділяється індоєвропейська мовна сім'я?
7. Розкажіть про генеалогічну групу слов'янських мов.
8. Дайте стислу характеристику фінно-угорській, тюркській, китайсько-тибетській, семіто-хамітській, індоєвропейській мовним сім'ям.

9. Назвіть мови ізолюючого типу. Які їх основні граматичні ознаки?
10. Мотивуйте прикладами відмінність між мовами аглютинуючими і флективними, флективними і синтетичними аналітичними. Які мови належать до кожного типу?

Заняття № 8

Фонетика. Класифікація голосних та приголосних звуків. Позиційні та комбінаторні зміни звуків

Мета вивчення

Поглибити знання студентів з фонетики, розглянути основні завдання цього розділу та аспекти вивчення звуків, сформулювати уявлення про класифікацію голосних та приголосних звуків мови, охарактеризувати будову мовленнєвого апарата людини, розглянути фонетичне членування мовленнєвого потоку.

Результати навчання

Після практичного заняття здобувач вищої освіти буде (спроможний):

- 1) давати визначення основних понять;
- 2) аналізувати аспекти вивчення звуків;
- 3) знати будову мовленнєвого апарата;
- 4) обґрунтовувати класифікації голосних та приголосних звуків мови;
- 5) аналізувати позиційні зміни фонем у потоці мовлення;
- 6) критерії розрізнення фонетики і фонології, специфіку їх проблематики.

Література

1. Бевзенко С. П. Вступ до мовознавства. Короткий нарис: навч. посібник. К., 2006. 143 с.
2. Голубовська І. О., Лучканин С. М., Чемес В. Ф. та ін. Вступ до мовознавства: підручник. К., 2016. 320 с.

3. Дорошенко С. І Загальне мовознавство: навч. посібник. К., 2006. 288 с.
4. Карпенко Ю. О. Вступ до мовознавства: підручник. К., 2006. 336 с.
5. Кочерган М. П. Вступ до мовознавства: підручник. К., 2002. 302 с.
6. Левицький А. Е., Сингаївська А. В., Славова Л. Л. Вступ до мовознавства: навч. посібник. К., 2006. 104 с.
7. Ющук І. П. Вступ до мовознавства: навч. посібник. К., 2000. 128 с.

Питання заняття

1. Фонетика як розділ мовознавства, її основні завдання.
2. Фонема, її основні функції і властивості. Реалізація фонем в процесі мовлення.
3. Комбінаторні фонетичні процеси.
4. Позиційні зміни фонем у потоці мовлення.
5. Структура мовленнєвого апарату. Артикуляційна база мови.
6. Класифікація звуків мови.
7. Фонетичний поділ мови.

Завдання для поточного контролю знань і вмінь здобувачів вищої освіти

1. Запишіть подані слова фонетичною транскрипцією. Визначіть кількість звуків. Алофонами яких фонем вони виступають?

Пісня, вітчизняний, безмовність, велелюддя, дзеркальність, щастя, втілюється, возз'єднання, безжурний.

2. Запишіть слова фонетичною транскрипцією. Знайдіть асиміляцію за звучністю.

Молотьба, анекдот, з саду, боротьба, просьба, ось де, отже, кігті, зсунути, скинути, вокзал, нігті, обтесати, обсушити, відтягти, списати, сфотографувати, якже, натхнення.

3. У поданих словах знайдіть явища дисиміляції і поясніть їх.

Рушниця, рушник, мірошник, сердешний, кращий, соняшник, лицар, срібло, хто.

4. Знайдіть у наведених нижче словах акомодатії голосних звуків і поясніть їх.

Укр.: лялечка, ляля, люлька, сядь, пелюстка, няня, тьотя, любов, слухати, косять, люд, дудочка, клюква, льодом, жалю, жалями, морквяний.

Рос.: лед, отыгаться, леска, ряд, сек, тюк, шесть, мыл, мять, землей, несете, люди, березы, буря, горько, пятна.

5. Визначіть, скільки звуків і букв у поданих нижче словах. Виділіть звуки, що потребують специфічної (додаткової) передачі на письмі.

Яр, моя, моє, мою, п'ю, п'єш, п'ять, довго, їжа, з'їзд, шука, відділ, буття, шовк, гай, кожух, льох, льон, вовк, ягня, гава, гедзь, ходжу, дзвін, життя, вчора, правда, знайте, дзига, фюзеляж, клює, країна, єднання, підземелля, завітчана, підживлення, чайка, кігті, знання, крутишся, оббігти, роззброєння.

6. Визначіть, за яким орфографічним принципом написані слова та окремі орфограми в них.

Небо, ліс, вода, степ, віз, гайок, його, нам, піднесення, рука, відчислення, червоний, відлуння, ясність загадка, сміються, усміхається, пишеш, шістнадцять, студентський, степовий, яблуня, виноград, гриб, правда, вітаються, мрії, п'ятірка, зірка, життєдайний, місто, з жартами, безчестя, безжурно, принісши, живеться, книжці, завітчаний, уславлений, з шостої, ганьба, товариський, березень, Орел, Вишеньки, пам'ять, на пам'ять, проте, про те, назустріч, на зустріч аналізу.

7. Визначіть і охарактеризуйте явища кількісної і якісної редукції у словах української мови.

Вишня – вишенька – вишневий – вишняк; тихо – тихий – тихіше – тихесенько – тихоня; село – села – селяни – селянство – населення; гір – гірський; рясно – ряснота; кучугури; єдність – єднання; люди; сюди, лікар – лікарі; рідкісний; вечір – вечорниці – вечірній – повечоріло; степ – степовий – степами – степовик; голуб – голубка; зозуль – зозулька; кожа – кожушина.

8. Поясніть різницю в артикуляції українських і російських голосних та приголосних звуків на прикладах слів:

любов – любовь

коллектив – коллектив

сніг – снег

договір – договор

ім'я – имя

дзвонять – звонят

український – украинский

9. Користуючись словниками, проставте наголос у поданих словах. Перевірте, чи зміщується наголос при зміні слова. Чи можливі варіантні наголошення? Поділіть слова на склади.

Партер, кілометр, серденько, читання, завдання, зернятко, гуртожиток, документ, пішохід, водяний, лісничиха, заїзд, найвидатніший, виховання, разом, центнер, російський, дефіс, ознака, кілометр, квартал, помилка, предмет, вимова, кажу, написання, алфавіт, визнання, було, дівчинонька, ясний, возз'єднання, вести, нести.

10. Допишіть визначення.

1. Фонетика – це _____

2. Звук – це _____

3. Фізичні, або акустичні, характеристики звуків _____

4. Індивідуальне забарвлення окремого звуку, зумовлене набором тонів і обертонів, – це _____

5. Голосні звуки – це _____

6. Мовний апарат поділяється на _____

7. Артикуляція – це _____

8. Фази артикуляції: _____

9. Вокалізм – це _____

10. Консонантизм – це - _____

11. Сонорні приголосні складаються з _____

12. Афrikата – це _____

13. При творенні проривних приголосних органи артикуляції _____

14. Лабіалізовані звуки – це _____

Запитання для поточного контролю знань і вмінь здобувачів вищої освіти

1. Що є об'єктом вивчення фонетики? Які є три аспекти у вивченні звуків?
2. Які функції виконують фонеми? Як співвідносяться звук і фонема?
3. Дайте визначення позиційних змін звуків, поясніть їх суть, наведіть приклади.
4. Дайте загальну характеристику мовленнєвого апарата.
5. За якими параметрами класифікуються голосні звуки?
6. За якими параметрами класифікуються приголосні звуки?
7. На які відрізки фонетично членується мовленнєвий потік?
8. Що таке орфоепія? Що є предметом орфоепії?
9. Чим відрізняється фонетична транскрипція від фонематичної, транскрипція від транслітерації?

ЗАНЯТТЯ № 9

Слово як основна одиниця мови

Мета вивчення

Поглибити знання студентів з лексикології, розглянути співвідношення між предметом та поняттям слова, аналізувати його значення та поняття, сформулювати уявлення про поняття та концепт, вчити обґрунтовувати та аналізувати типи лексичних значень.

Результати навчання

Після практичного заняття здобувач вищої освіти буде (спроможний):

- 1) давати визначення основних понять;
- 2) аналізувати співвідношення між предметом та поняттям слова;

- 3) аналізувати значення слова та поняття й поняття та концепт;
- 4) характеризувати внутрішню форму слова;
- 5) обґрунтовувати типи переносних значень.

Література

1. Бевзенко С. П. Вступ до мовознавства. Короткий нарис: навч. посібник. К., 2006. 143 с.
2. Голубовська І. О., Лучканин С. М., Чемес В. Ф. та ін. Вступ до мовознавства: підручник. К., 2016. 320 с.
3. Дорошенко С. І Загальне мовознавство: навч. посібник. К., 2006. 288 с.
4. Карпенко Ю. О. Вступ до мовознавства: підручник. К., 2006. 336 с.
5. Кочерган М. П. Вступ до мовознавства: підручник. К., 2002. 302 с.
6. Левицький А. Е., Сингаївська А. В., Славова Л. Л. Вступ до мовознавства: навч. посібник. К., 2006. 104 с.
7. Юшук І. П. Вступ до мовознавства: навч. посібник. К., 2000. 128 с.

Питання заняття

1. Лексикологія та її розділи. Слово як основна одиниця мови. Лексичне значення слова та його структура.
2. Співвідношення між предметом та поняттям слова.
3. Значення слова та поняття. Поняття та концепт.
4. Система значень слова. Полісемія. Моносемія.
5. Типи лексичних значень слова: пряме, переносне; вільне, зв'язане. Поняття терміна.

Завдання для поточного контролю знань і вмінь здобувачів вищої освіти

1. Вкажіть відмінність лексичних значень слів від понять.

Укр.: Сіль – білий кришталевий порошок, з гострим смаком, використовується як необхідна приправа до їжі.

Сіль – хімічна речовина, у якій щільні атоми кисню заміщені атомами металів.

Рос.: Вода – прозрачная жидкость, без цвета и запаха, образующая реки, моря и другие водоемы, использующаяся человеком как питье и составная часть пищи.

Вода – жидкое вещество, представляющее собой соединение водорода и кислорода, температура плавления – ноль градусов, температура кипения – сто градусов, удельный вес – способна растворять в себе другие вещества.

2. Чому лексичне значення не тотожне поняттю? Чи лексичне значення виражає поняття, чи позначає і вказує на нього? Які з наведених слів передають поняття, а які – ні:

Ага, ура, Батьківщина, еге, край, киш, киць, но, няв, початок, птаство, студент.

3. З'ясуйте лексичне значення слів та словосполучень, уведіть їх до складу речень.

Нім.: der Aufbau, der Aufklärer, Agf Aufstand, die Bank, der Held, die Macht, das Öl, das Recht, der Zug.

Анг.: book, magazine, material, wealth, untold, from times immemorial.

4. Складіть речення, зберігаючи за словами фіксовані у «Словнику іншомовних слів» значення.

Аеропорт, академія, акт, актив, акцент, альма-матер, амброзія, ампула, аналіз, апарат, гармонія, гуманізм, девіз, деривація, ескалація, клас, матерія, метод, онтологія, президія, формація, школа.

5. Користуючись словниками, з поданих слів виберіть найбільш багатозначні та вкажіть причини їх високої багатозначності.

Укр.: авторитет, агент, актив, біржа, відміна, дружина, земля, чистий, сидіти, зелений, хліб, трава, чорний.

Рос.: чистый, смотреть, стоять, тяжелый, легкий, сидеть, черный, хвастать, прикарманить, зеленый, ходить, розовый, лиловый, браниться, плут, рука, плохой, бить, свистеть, хлеб, трава, век, мокрый, закат.

Англ.: order, fellow, party, joy, man, novel, reader, change, time, give, get, valley, room, hard, way, poor, book, break, place, empty, black, bring.

Нім.: Arbeit, Arm, gehen, lachen, Land, Abend, sprechen, dringen, Wasser, schwarz, genug, lassen, Mädchen, Papier, Sonne, bringen, sitzen, vergessen, Tisch, bleiben, jung, wichtig, Kampf, schlagen.

6. Визначте шляхи переносу значень слів.

Рос.: Яблоко (плід)—яблоко (очне), дом (будівля) – дом (установа) –дом (родина), круг (окружність) – круг (рятувальний) –круг (друзів), лента (шовкова) – лента (фільм), молодой (людина) –молодой (запал), удар (різкий, сильний поштовх) –удар (звук від такого поштовху), рог (корови) – рог (мисливський), труд (діяльність) –труд (друкований).

Анг.: Paper (папір) – paper (газета), bore (висвердлений отвір, дірка) – bore (дуло, калібр), box (скринька, коробка) –box (театральна ложа) – box (телефонна будка), sap (бідон) – sap (бляшана коробка), car (автомобіль – car (вагон), carriage (екіпаж) – carriage (вагон), case (ящик) – case (футляр), cereal (хлібні злаки, зернові) –cereal (каша), claw (пазур) –claw (клішня), cloak-room (гардероб) – cloak-room (камера схову), cold (холодний) – cold (застуда, нежить).

Нім.: Glas (скло) – Glas (склянка), Hörer (слухач) – Hörer (телефонна слухавка), Kamm (гребінь) –Kamm (гірська гряда), Kette (ланцюг) – Kette (ланцюг, верхovina), kochen (варити, кушварити) – kochen (кипіти, варитися), Konfektion (виготовлення одягу) – Konfektion (готовий одяг), Korn (хліб у зернах, жито) – Korn (зерно, крупинка), Kugel (куля) –Kugel (пуля, ядро), Leinen (холст) – Leinen (білизна).

7. Замініть одним словом словосполучення. Поясніть, як називаються наведені описові звороти? У яких функціональних стилях вони найчастіше вживаються? Чи варто користуватися ними надто часто?

Чорне золото, біле золото, блакитне паливо, зелений змії, білий метал, брати наші менші, льодовий континент, люди в білих халатах, інженери людських душ, великий Кобзар.

8. Доберіть слова та утворіть метафоричні перенесення назв, використовуючи назви тварин, птахів. Порівняйте записані пари слів з аналогічними в російській, англійській. Які спільні і відмінні риси ви помітили?

Зразок: лисиця – хитрість, віслюк – упертість, сокіл – гідність, відвага ...

Запитання для поточного контролю знань і вмінь здобувачів вищої освіти

1. Що називається словом? Які ознаки воно має? Чим слово відрізняється від морфеми?
2. Охарактеризуйте внутрішню форму слова?
3. Що називають лексемою?
4. Як співвідносяться слово, поняття і концепт?
5. Які слова називають полісемічними? Чим вони відрізняються від омонімів? Наведіть приклади.
6. Які типи переносних значень ви знаєте? Наведіть приклади.

Заняття № 10

Лексикологія. Лексико-семантичні категорії

Мета вивчення

Поглибити знання студентів з лексикології, розглянути стилістичні шари лексики та обґрунтовувати їх значення, аналізувати номінативні фразеологізми та їхні групи, вчити аналізувати типи словників.

Результати навчання

Після практичного заняття здобувач вищої освіти буде (спроможний):

- 1) давати визначення основних понять;
- 2) аналізувати лексико – семантичне поле слова;
- 3) обґрунтовувати стилістичні шари лексики;
- 4) застосовувати омоніми, синоніми, антоніми у професійній діяльності;
- 5) характеризувати типи словників;
- 6) аналізувати номінативні фразеологізми та їхні групи.

Література

1. Бевзенко С. П. Вступ до мовознавства. Короткий нарис: навч. посібник. К., 2006. 143 с.
2. Голубовська І. О., Лучканин С. М., Чемес В. Ф. та ін. Вступ до мовознавства: підручник. К., 2016. 320 с.
3. Дорошенко С. І Загальне мовознавство: навч. посібник. К., 2006. 288 с.
4. Карпенко Ю. О. Вступ до мовознавства: підручник. К., 2006. 336 с.
5. Кочерган М. П. Вступ до мовознавства: підручник. К., 2002. 302 с.
6. Левицький А. Е., Сингаївська А. В., Славова Л. Л. Вступ до мовознавства: навч. посібник. К., 2006. 104 с.
7. Ющук І. П. Вступ до мовознавства: навч. посібник. К., 2000. 128 с.

Питання заняття

1. Лексико-семантичне поле. Синонімія. Класифікація синонімів. Евфемізми. Табу.
2. Антонімія. Класифікація антонімів.
3. Омонімія. Шляхи її виникнення. Типи омонімів.
4. Хронологічний розподіл словникового складу мови: неологізми, історизми, архаїзми.
5. Класифікація лексики за її походженням: власнеукраїнська, запозичена.

6. Соціально-територіальна диференціація лексики: загальноживана лексика та лексика обмеженого вживання (діалектизми, професіоналізми, жаргонізми, арготизми, терміни, спеціальні слова).
8. Поняття фразеологічної одиниці та її категоріальні ознаки.
9. Лексикографія. Види словників.

Завдання для поточного контролю знань і вмінь здобувачів вищої освіти

1. Опишіть різницю в значеннях поданих синонімів. Підберіть до них контексти.

Укр.: абсолютний, безвідносний, безумовний; азбука, алфавіт; акцент, наголос; основоположник, родоначальник, батько.

Рос.: путешественник, путник, турист; прохлада, тень, холодок, свежесть; большой, громадний, крупный; спокойный, тихий, безмятежный, безмолвный; возражать, противоречить, оспаривать.

Англ.: answer, response, reply, remark; beautiful, handsome, nice, fine, lovely; cry, scream, shriek, weep, sob; travel, trip, journey, voyage, tour; finish, end, complete, conclude.

Нім.: Grand, Erde, Boden; Gesicht, Flatze, Visage, Antlitz; Junge, Knabe, Bube, Bursch.

2. Згрупуйте подані слова в синонімічні ряди.

Укр.: хоробрий, джерело, очі, задоволення, допитливий, чистий, допитливий, посміхатись, недоречі, поспішати, реготати, насолода, мужній.

Рос.: извещение, ругать, щедрый, состоятельный, сохранять, убедительно, частность, мыслить, старый, стеснительный, изобильный, крепкий, сообщение, размышление, застенчивый, охранять, прежний, стыдливый, доказательно, деталь, информация, богатый, чихвостить, пушить, свергать, подробность, древний, обильный, костить, конфузливый, имущий, давнишний, беречь, крыть, кумекать, обеспеченный, сберегать, уведомление, утюжить, справный, костерить, мелочь, давнопрошедший, веско,

оповещение, греть, мозговать, честить, стародавний, давний, мерекать, помышлять, робкий, раздумывать, незапамятний, тонкость, думать, хранить, бранить, денежный, зажиточный.

3. Доберіть синоніми по поданих слів.

Вітчизна, святкувати, працювати, веселитися, білий, дбати.

4. Підберіть антоніми до різних значень наведених слів.

Грубий, густий, захист, справжній, низький, простий, свіжий, твердий, тихий, тонкий, фальшивий, ясно.

5. До поданих слів доберіть антоніми тією іноземною мовою, яку Ви вивчаєте. Складіть з цими словами речення.

Високо, вчора, глибоко, далеко, зручно, поспіхом, початок, світло, сильний, тепло, хоробрий.

6. Поясніть значення поданих омонімів та використайте їх у реченнях.

Укр.: акорд, акція, баба, багно, бак, банка, вандалі, вид.

Рос.: лейка, сложить, совет, месяц, ток, настроить, ключ, лук, болтать, донести, род, ласка, нота, наказать, свет.

7. Доберіть сучасні слова до поданих слів-архаїзмів:

учинить, токмо, ведать, десница, похотеть, сиречь, очи, чело.

8. З'ясуйте, за словником, етимологію наведених слів, й поясніть їх значення.

Зразок: назва будівельної суміші, різновиду гіпсу алебастр походить від найменування міста Alabastron у Єгипті, де вперше почали виготовляти цей матеріал.

Алгоритм, бадмінтон, бегонія, бойкот, ват, галіфе, дербі, дизель, джоуль, макінтош, мансарда, марля, мельхіор, меценат, монпансьє, одеколон, пергамент, рентген, сенбернар, силует, тюль, фіакр, флора.

9. Доберіть українські фразеологізми, відповідні таким

– **англійським**: by force of habit; diamond cuts diamond; to get into a mess; to be jack-of-all-trades; to have a ready tongue; old bird.

- **німецьким**: aufs Geratewohl; das ist an deine Adresse gerichtet; in Eifer geraten; der Appetit kommt beim Essen; schwerwiegende Beweise aufstellen.

10. Допишіть визначення.

1. Лексикологія поділяється на такі розділи: _____

2. Лексикографія – це _____

3. Лексема – це _____

4. Компонент лексичного значення слова – це _____

5. Лексико-семантичний варіант слова – це _____

6. Конотативне значення слова – це _____

7. При звуженні обсягу значення слова – це _____

8. При розширенні обсягу значення слова _____

9. Втрата словом внутрішньої форми називається _____

10. Топоніміка – це наука _____

11. Екзотизми – це _____

12. Антропоніми – це _____

13. Терміни бувають двох видів _____

14. Типи синонімів _____

15. Домінанта синонімічного ряду – це _____

16. Евфемізми – це _____

17. Архаїзми відрізняються від історизмів _____

18. Кальки – це _____

19. Різновиди фразеологізмів _____

20. Словникова стаття – це _____

Запитання для поточного контролю знань і вмінь здобувачів вищої освіти

1. Пригадайте, чому мову вважають системою? Охарактеризуйте лексико-семантичну підсистему мови?
2. Які є види синонімів? Наведіть приклади синонімічних рядів.
3. Які є види антонімів за структурою та за значенням? Наведіть приклади. Що спільного й відмінного між антонімією та синонімією?
4. Які є види омонімів? Які є суміжні з омонімією явища? Наведіть приклади. Наведіть приклади міжмовних омонімів.

5. Які можливі історичні зміни словникового складу мови? Охарактеризуйте історизми та архаїзми. Які слова називають неологізмами? Наведіть приклади.
6. За якими ознаками розрізняємо власнеукраїнську лексику?
7. Наведіть приклади запозичених слів з інших мов.
8. Що вивчає фразеологія? Які слова називають фразеологізмами та які знаєте їхні види? Які джерела походження фразеологізмів вам відомі?
10. Що вивчає лексикографія? Яку структуру мають словники? Які типи словників вам відомі?

Заняття № 11

Граматика. Основні одиниці граматичної будови. Способи і засоби вираження граматичних значень

Мета вивчення

Ознайомити студентів з предметом і складом граматики, розглянути поняття морфеми та морфонології, обґрунтовувати граматичне значення слова та вчити студентів розрізняти його з лексичним значенням, навчити правильно вживати граматичні форми слів та використовувати їх у професійній діяльності.

Результати навчання

Після практичного заняття здобувач вищої освіти буде (спроможний):

- 1) давати визначення основних понять;
- 2) аналізувати предмет і склад граматики;
- 3) обґрунтовувати поняття морфеми та морфонології;
- 4) характеризувати співвідношення понять граматичне значення, граматична форма, граматична категорія;
- 5) аналізувати зміни морфемного складу слова;

Література

1. Бевзенко С. П. Вступ до мовознавства. Короткий нарис: навч. посібник. К., 2006. 143 с.

2. Голубовська І. О., Лучканин С. М., Чемес В. Ф. та ін. Вступ до мовознавства: підручник. К., 2016. 320 с.
3. Дорошенко С. І Загальне мовознавство: навч. посібник. К., 2006. 288 с.
4. Карпенко Ю. О. Вступ до мовознавства: підручник. К., 2006. 336 с.
5. Кочерган М. П. Вступ до мовознавства: підручник. К., 2002. 302 с.
6. Левицький А. Е., Сингаївська А. В., Славова Л. Л. Вступ до мовознавства: навч. посібник. К., 2006. 104 с.
7. Ющук І. П. Вступ до мовознавства: навч. посібник. К., 2000. 128 с.

Питання заняття

1. Предмет граматики та розділи.
2. Граматичне значення слова. Типи граматичних значень слова та засоби їх вираження.
3. Поняття граматичної форми, парадигми та граматичної категорії.
4. Форми словозмінення та словотворення.
5. Морфологічна структура слова. Види морфем.

Завдання для поточного контролю знань і вмінь здобувачів вищої освіти

1. Укажіть, яке граматичне значення притаманне кожній групі слів, що наведені нижче:

а) нога, рука, голова, книга, картина, школа; писала, розкрито, виспіваний, прочитати, працюючи; б) великого, берега, прекрасного, його, кількох, п'ятих, п'ятидесяти, існуючого; в) на морі, в піску, в лісі, на гілці, на яблуні; г) моря, піски, ліси, гілки, яблуні.

2. Погрупуйте слова за спорідненістю коренів і окремо за частинами мови.

Радість, добро, весна, єдиний, удвох, мовчки, два, єдність, радий, добрість, двоїстий, мудро, мовчання, єднання, радісний,

добрий, подвоїти, мудрість, двійка, поєдинок, раділо, задобрювати, мовчазний, синюватий, мудрує, єднає, радіщі, мовчить, синь, замовчали, мудрістю, подобрішали, провесінь, квіти, веснянки, квітковий, радянський, синіло, весніє, двоїться, радо, безпорадний.

3. Почленуйте на морфеми подані нижче слова. Виділіть кореневі (лексичні) і афіксальні морфеми.

Шкільний, селищем, квітник, інститутський, програма, возз'єднання, нарада, ранесенько, райдужний, десятирічка, ранньосередньовічний, вічнозелений, краєвид, небокраєм, давньоруською, кияни, Вітчизно, спортивне, подвір'я, півсотні, заріччя, розвідниця, поетика, зустрівся, населення, захід, кожушанка, телятко, чорнявий, зеленкувате, кросовки, зачарованість, доброта, співучий, задума, простець, просинь, почервонілий, братерський, згрупували, нашарування, самотність, відкриття.

4. Підберіть однокореневі слова та вкажіть особливості їхніх значень.

Род, рот, солодкий, теплий, рука, нога, спати, кричати, наука, вчити.

5. Поставте слова у певну форму:

родового відмінка однини: безодня, відсіч, тепло, сонце, мати, знемога, батько, кохання;

родового відмінка множини: рука, двері, суддя, кінь, гроші, ніч, око, гість, готель, поле.

Чи може одна й та сама морфема в українській мові надавати словам різні граматичні значення? Чи може одне граматичне значення виражатися різними морфемами? Для якого типу мов – аглютинативного чи флективного – це характерно?

6. Погрупуйте слова за частинами мови. Визначте в них корені. Поясніть, чи збігається поділ слів на частини мови і на групи за спорідненістю коренів?

Тихо, свій, п»ятеро, тиша, по-свійськи, п»ятий, свійський, тихенький, п»ятірка, освоїтися, затихнути, уп»ятьох, свояк.

7. Допишіть визначення.

1. Граматика – це _____

2. Розділи граматики _____

3. Розділ граматики, що вивчає внутрішню структуру слова, – це _____
4. Морфема – це _____

5. Типи морфем за значенням: _____

6. Корінь – це _____

7. Аломорфи кореня з'являються в результаті _____

8. Усі морфеми, крім кореня, – це _____

9. Типи афіксів за функцією _____

10. Формотвірні релятивні афікси служать для _____

11. Флексія – це _____

12. Афікси, що вносять додаткове значення в те саме слово, називаються _____

13. Типи афіксів за місцем у слові _____

14. Морфема, яка охоплює корінь з двох боків, – це _____

15. Інтерфікс – це _____

16. Аглотинація – це такий спосіб поєднання морфем у слові, при якому _____

17. Спосіб поєднання морфем у слові, коли вони ніби сплавляються, зливаються одна з

одною в місці з'єднання, називається _____

18. Корінь може видозмінюватися, афікси багатозначні у мовах _____ типу.

19. У процесі історичного розвитку у внутрішній структурі слова можуть відбутися такі

зміни _____

20. Декореляція – це процес переходу _____

Запитання для поточного контролю знань і вмінь здобувачів вищої освіти

1. Що вивчає грамати́ка? З яких частин вона складається?
2. Охарактеризуйте граматичне значення, граматична форма, граматична категорія.
3. За якими ознаками граматичне значення відрізняється від лексичного?
4. Що називають морфемою? Що таке нульова морфема? Наведіть приклади.
5. Які є види морфем? Охарактеризуйте їх. Наведіть приклади.
6. Охарактеризуйте форми словозмінення та словотворення.
7. Що називають словотвірним ланцюжком і словотвірним гніздом?

Заняття № 12

Граматика. Частини мови. Критерії виділення частин мови. Словосполучення і речення

Мета вивчення

Ознайомити студентів з принципами класифікації частин мови, розглянути синтетичні та аналітичні граматичні способи; вчити аналізувати частини мови та сформувати уявлення про дискусії науковців щодо виокремлення частин мови, навчити правильно вживати граматичні форми частин мови та використовувати їх у професійній діяльності.

Результати навчання

Після практичного заняття здобувач вищої освіти буде (спроможний):

- 1) давати визначення основних понять;
- 2) аналізувати принципи класифікації частин мови;
- 3) обґрунтовувати граматичні розбіжності частин мови;
- 4) характеризувати частини мови.

Література

1. Бевзенко С. П. Вступ до мовознавства. Короткий нарис: навч. посібник. К., 2006. 143 с.
2. Голубовська І. О., Лучканин С. М., Чемес В. Ф. та ін. Вступ до мовознавства: підручник. К., 2016. 320 с.
3. Дорошенко С. І Загальне мовознавство: навч. посібник. К., 2006. 288 с.
4. Карпенко Ю. О. Вступ до мовознавства: підручник. К., 2006. 336 с.
5. Кочерган М. П. Вступ до мовознавства: підручник. К., 2002. 302 с.
6. Левицький А. Е., Сингаївська А. В., Славова Л. Л. Вступ до мовознавства: навч. посібник. К., 2006. 104 с.
7. Ющук І. П. Вступ до мовознавства: навч. посібник. К., 2000. 128 с.

Питання заняття

1. Частини мови і принципи їх класифікації.
2. Загальна характеристика частин мови. Критерії виділення частин мови.
3. Самостійні та службові частини мови. Вигук.
4. Словосполучення і синтагма.
5. Граматичне та актуальне членування речення.

Завдання для поточного контролю знань і вмінь здобувачів вищої освіти

1. Визначте, до якої частини мови відносяться виділені слова. Відповідь аргументуйте.

Рос. 1. А люди все шли и шли, за *рядом ряд*, молчаливые и усталые. Солдат стоял совсем *рядом*, так что можно было дотронуться рукой. 2. Цитрусовые деревья любят *тепло* и влагу. Это странное вещество на ощупь было *тепло* и мягко. Хозяин *тепло* и ласково приветствовал моего спутника.

Укр. 1. Розглядаючи *минуле*, ми бачимо, як народжувалося в ньому наше сучасне, в історичних процесах *минулого* ми вбачаємо зародки майбутнього. 2. І тепер це не бездиханні представники мертвого світу, а одухотворені учасники нашого, людського життя, які не тільки підкорилися законам *прекрасного*, а й творять *прекрасне*, пробуджують його в нас.

2. “Глокая куздра штеко будланула бокра и кудрячит бокрёнка”. Ця фраза, сконструйована видатним російським мовознавцем Л. Щербою, відома всім філологам, хоч жоден із них не розуміє смислу цього речення. Не розуміючи значення, ми, однак, легко визначимо в цьому висловлюванні підмет і присудок, другорядні члени речення, встановимо частини мови і навіть форми, у яких вони вжиті.

Поясніть, як нам це вдається зробити?

3. Утворіть усі можливі синтетичні і аналітичні форми вищого і найвищого ступенів порівняння поданих прикметників.

Рідний, молодий, синій, мудрий, білий, добрий, щедрий, червоний, вірний, багатий, сердечний, легкий, широкий, глибокий, веселий, тонкий, близький, дужий, дорогий, далекий, свіжий, високий, товстий, тихий, талановитий, авторитетний, старий, гарний, поганий, злий, смачний, рішучий, кваліфікований, доцільний, красивий, малий.

4. Почленуйте поданий нижче текст на синтагми. Виділіть словосполучення. Зверніть увагу на випадки збігу синтагм і словосполучень. Обґрунтуйте різницю між синтагмами і словосполученнями.

Цвітуть соняшники. Озвучені бджолами, вони чомусь схожі для мене на круглі кобзи, які земля підняла зі свого лона на високих живих стеблах. Живе тіло кобз, пахуче, припорошене жовтим пилом, проросле пелюстками, – світиться й золотіє, щось промовляє своєю широкою, негасаючою усмішкою.

На кожному крилі городу росли кущі барвінку. Здавалось, що він і зимою зеленіє, бо коли танули сніги, то на світ пробивалось його цупке зелене листя, не змучене холодом, не скалічене морозом. А коли повітря ставало по-материнськи м'яким та лагідним, то барвінок зацвітав, зацвітав так, наче небо бризнуло на землю живою своєю блакиттю, зацвітав так, немов дитячі очі землі дивились на тебе довірливо.

І як молоде зітхання землі, як рожевий подих ранку, стоять на тонких підсвічниках тремтячі маки. Десь у зеленій, бурхливій гущі городу, або на окремій грядці, або під смарагдовою латкою буряків вони попідставляли свої рум'яні чашечки, складені з пелюсток, шпарким променям, ловлять їх, хочуть націдити по вінця, – та хитнеться одна пелюстка, гойднеться друга, і вже розтеклося, вилилося сонячне тепло, і вже знову треба стати непорушно, обережно підставляти рум'яні чашечки, чекати – наллє сонце свого тепла чи не наллє. (Є. Гуцало)

5. Визначте головні та залежні слова у словосполученнях з керуванням як підрядним зв'язком. Вкажіть сильне та слабке керування.

Малою картину, розмова про картину, йти до школи, зайти за книгами, йти з дітьми, йти до автобусної зупинки, перекладаю книги, сподіваюсь на успіх, лист брата, дівчина в окулярах.

6. Поясніть, чому при перекладі англійською/німецькою мовами не зберігається структура наведених речень

1. Дивний це був випадок. 2. Прийшли ми туди уже на світанку. 3. Це питання я не розумію. 4. И солодкий виникне раптом смуток.

7. Перекладіть англійською мовою подані речення та порівняйте засоби вираження модальності в двох мовах.

1. Сидел бы ты дома! 2. Мне пришлось отказаться от поездки. 3. Ученик десятого класса может решить такую задачу. 4. Если бы вы приехали еще раз, все было бы по-другому. 5. Приезжайте к нам через год – вы увидите, как изменится город. 6. Завтра мне нужно пойти к врачу. 7. Ты должен выполнить работу в срок. 8. Конечно, он решит поставленную задачу, в этом нет сомнений. 9. Что бы это значило?

8. Проаналізуйте приклади та випишіть окремо двоскладні та односкладні речення.

1. Один з останніх його рейсів був винятковим. 2. Сіяли всю ніч. 3. Скрізь було чути гук, шум, гам, свист. 4. Дорога. Ранок. Тиша. Довгий яр, весь білою черемхою залитий. 5. У травні стихло навкруги, і встала знову хата. 6. Так, це була вона, його земля, про неї він співав і нею марив. 7. Мене любили, я любив – і це найбільше в світі щастя.

9. Визначіть типи складних речень. З'ясуйте будову складних речень, передайте її графічно.

1. Біля присілка білояра пшениця була молода і вища, а горді соняшники стояли, як слов'янські вої,— щитами на схід. 2. Над

тихим світом леліла-курилася зоряна імла, за татарським бродом на болотах бродив долинний туманець, і в ньому по груди паслися селянські вироблені коні, що пахли оранкою, туманом і молодію м'ятою. 3. На блясі нестерпно, як постріли, залопотіла перша дріб граду, але скоро він ущух, бо хмара подумала, подумала собі щось та й понесла свої торби стороною, і в них стали вмирати громовиці. 4. У луговій криничці, над якою верба тримає молодий вінець, купаються зорі, а місяць ще не забрів до них. 5. За конюшиною білою повинню стояли гречки, над ними в удовиній самотині сумувала груша дичка, а біля неї перепілка розпачливим голосом скликала своїх діток, яких порозгублювала на зжатоному полі. Таке життя; то мати розгублює дітей, то діти залишаються без матері. 6. Стояла тиха, ласкава година, коли вже віястий липень поскладав сіно в копиці і думав собі про те, що з неділі треба складати в полукіпки жито. (М. Стельмах)

Запитання для поточного контролю знань і вмінь здобувачів вищої освіти

1. Охарактеризуйте частини мови? На які вони групи поділяються?
2. За якими принципами виокремлюють частини мови? У чому сутність цих критеріїв? Наведіть приклади.
3. Охарактеризуйте самостійні частини мови. Чим вони відрізняються від службових?
4. Які є синтетичні способи вираження граматичних значень? Наведіть приклади.
5. Чи можуть із часом змінюватися способи вираження граматичних значень у певній мові? Наведіть приклади.
6. Що називають опрощенням, перерозкладом, ускладненням, змінами за аналогією? Наведіть приклади.

КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ ПІД ЧАС ПОТОЧНОГО КОНТРОЛЮ

У відповідності до визначених критеріїв поточний контроль здійснюється за визначеною силабусом (робочою навчальною програмою) системою

Пункт оцінки	% підсумкової оцінки		Групове чи індивідуальне оцінювання	Посилання на РН навчальної дисципліни
	денна	заочна		
Лекції	0	0	індивідуальне оцінювання	1–8
Практичні заняття	30	10	індивідуальне оцінювання	1–8
Іспит	70	90	індивідуальне оцінювання	1–8
	100	100		

ШКАЛА ОЦІНЮВАННЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЗДОБУВАЧА ВИЩОЇ ОСВІТИ

Оцінка за шкалою силабусу	Кількість набраних балів	Критерії оцінювання
		Здобувач вищої освіти
А	90–100	самостійно визначає всі частини мови в тексті і вживає нормативні варіанти граматичних форм будь-якої частини мови. Використовує всі відповідні мовленнєві навички, робить обґрунтовані висновки. Демонструє глибокі знання про предмет. Відмінно відповідає лише з незначною кількістю помилок.

B	82–89	визначає всі частини мови в тексті і вживає нормативні варіанти граматичних форм будь-якої частини мови. Досить добре використовує відповідні мовленнєві навички, робить обґрунтовані висновки. Демонструє досить глибокі знання про предмет. Відповідає добре з кількома помилками, допущені помилки може виправити самостійно.
C	74–81	визначає всі частини мови в тексті і у більшості випадків вживає нормативні варіанти граматичних форм будь-якої частини мови. Досить добре використовує відповідні мовленнєві навички, робить обґрунтовані висновки. Демонструє досить глибокі знання про предмет. Відповідає добре з кількома помилками, допущені помилки може виправити самостійно.
D	64–73	визначає майже всі частини мови в тексті і вживає близько половини нормативних варіантів граматичних форм будь-якої частини мови. Використовує не всі мовленнєві навички, робить недостатньо повні висновки. Демонструє недостатньо глибокі знання про предмет. Відповідає непогано, але із значною кількістю помилок, допущені помилки може виправити лише за допомогою викладача.
E	60–63	визначає майже всі частини мови в тексті але не досить чітко розмежовує нормативні варіанти граматичних форм будь-якої частини мови. Використовує не всі мовленнєві навички, робить недостатньо повні висновки. Демонструє недостатньо глибокі знання про предмет. Відповідає непогано, але із дуже значною кількістю помилок, допущені помилки може виправити лише за допомогою викладача.
Fx	35–59	досить рідко визначає частини мови в тексті і неправильно вживає нормативні варіанти граматичних форм частин мови. Використовує мовленнєві навички нечітко і неправильно, робить неточні висновки, або не робить їх взагалі. Інформація здебільшого хибна, неточна або не стосується питання. Відповідає погано, з великою кількістю помилок.
F	0–34	не може визначити всі частини мови в тексті і не вживає нормативні варіанти граматичних форм частин мови. Взагалі не робить висновків. Інформація хибна, неточна або не стосується питання. Відповідає погано, з дуже великою кількістю помилок.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Завдання № 1

Тема. Предмет і основні завдання курсу «Вступ до мовознавства». Загальні питання мовознавства.

Мета самостійної роботи

Поглибити знання студентів з найважливіших понять мовознавства, формувати уявлення про природу, властивості та суть мови, розширити уявлення про природу мовного знака, закріпити знання про основні знання щодо структури, ієрархічності будови мови, а також основних методів її вивчення.

Результати навчання

Після виконання завдання для самостійної роботи здобувач вищої освіти буде (спроможний):

- 1) виокремлювати основні проблеми і напрями сучасного мовознавства;
- 2) аналізувати сутність системно-структурного підходу до мови;
- 3) обґрунтовувати особливості семіотичного аспекту мовознавства;
- 4) вирізняти методи дослідження мови;
- 5) давати визначення основних понять.

Література

1. Бевзенко С. П. Вступ до мовознавства. Короткий нарис: навч. посібник. К., 2006. 143 с.
2. Голубовська І. О., Лучканин С. М., Чемес В. Ф. та ін. Вступ до мовознавства: підручник. К., 2016. 320 с.
3. Дорошенко С. І Загальне мовознавство: навч. посібник. К., 2006. 288 с.

4. Карпенко Ю. О. Вступ до мовознавства: підручник. К., 2006. 336 с.
5. Кочерган М. П. Вступ до мовознавства: підручник. К., 2002. 302 с.
6. Левицький А. Е., Сингаївська А. В., Славова Л. Л. Вступ до мовознавства: навч. посібник. К., 2006. 104 с.
7. Остапченко О. В. Вступ до мовознавства. Програма курсу, система орієнтирів для самостійної роботи, навчальні практ. завдання: посібник для студентів. К., 2008. 72 с.
8. Супрун Л. В. Загальне мовознавство. Практичні заняття, самостійна робота: навч. посіб. К., 2012. 335 с.
9. Ющук І. П. Вступ до мовознавства: навч. посібник. К., 2000. 128 с.

Зміст завдання самостійної роботи

1. Мовознавство як наука. Предмет і проблематика мовознавства.
2. Природа людської мови. Визначення мови.
3. Мова – явище суспільне й індивідуальне.
4. Мова як система. Одиниці мови та їхні функції.
5. Мова та мислення. Діалектичний зв'язок мови та мислення.
6. Мова та мовлення.

Завдання для поточного контролю знань і вмінь здобувачів вищої освіти

1. Охарактеризуйте в чому полягає різниця між конкретним і загальним мовознавством?
2. Дайте визначення, що таке мова? Які визначення людської мови ви можете навести?
3. Прокоментуйте висловлення О. О. Потебні «Мова відноситься до всіх інших засобів прогресу, як перше й основне».
4. Поясніть і мотивуйте прикладами думку «Мова – це символічний ключ до культури» (Е. Сепір).

5. Доведіть, що мова є суспільним, а не природним явищем. Чи має мова біологічне і психічне підґрунтя? Чи має мова класовий характер?
6. Чим людська мова відрізняється від —мови тварин та невербальних засобів спілкування (міміки, жестів, технічних сигналів, певних видів мистецтва)?
7. Заповніть пропуски на місці крапок у клітинках таблиці. Усно обґрунтуйте кожну відмінність між поняттями мова і мовлення.

<i>Мова</i>	<i>Мовлення</i>
1. Явище абстрактне	1. Явище ...
2. Явище ... , ...	2. Явище психічне, індивідуальне
3. Відносно стабільна	3. ...
4. Має ієрархічну організацію	4. Має ... характер
5. Між її одиницями парадигматичні зв'язки	5. Між її одиницями ... зв'язки

8. Напишіть казку, оповідання (можна й у віршованій формі) чи науково-навчальну статтю на тему: «З чого складається мова?» для молодших школярів. Намагайтеся так написати, щоб це дало дітям уявлення про мову як систему.

9. Заповніть порожні клітинки таблиці і пропуски на місці крапок, вписавши потрібні відомості:

Мова як система

Рівень мовної системи	Одиниця мовного рівня	Функції мовної одиниці	Розділ мовознавства
Фонетичний, або ...			
			Морфеміка, ...
	Лексема, або ...		

Завдання № 2

Тема. Графічна підсистема мови. Письмо

Мета самостійної роботи

Поглибити знання студентів з найважливіших питань графічної системи, формувати уявлення про походження та основні етапи розвитку графічного письма, вчити характеризувати різні його типи, розширити уявлення про принципи орфографії.

Результати навчання

Після виконання завдання для самостійної роботи здобувач вищої освіти буде (спроможний):

- 1) виокремлювати основні питання графічної системи;
- 2) аналізувати різні типи письма;
- 3) обґрунтовувати системи письма;
- 4) давати визначення основних понять.

Література

1. Бевзенко С. П. Вступ до мовознавства. Короткий нарис: навч. посібник. К., 2006. 143 с.
2. Голубовська І. О., Лучканин С. М., Чемес В. Ф. та ін. Вступ до мовознавства: підручник. К., 2016. 320 с.
3. Дорошенко С. І Загальне мовознавство: навч. посібник. К., 2006. 288 с.
4. Карпенко Ю. О. Вступ до мовознавства: підручник. К., 2006. 336 с.
5. Кочерган М. П. Вступ до мовознавства: підручник. К., 2002. 302 с.
6. Левицький А. Е., Сингаївська А. В., Славова Л. Л. Вступ до мовознавства: навч. посібник. К., 2006. 104 с.
7. Остапченко О. В. Вступ до мовознавства. Програма курсу, система орієнтирів для самостійної роботи, навчальні практ. завдання: посібник для студентів. К., 2008. 72 с.
8. Ющук І. П. Вступ до мовознавства: навч. посібник. К., 2000. 128 с.

Зміст завдання самостійної роботи

1. Мова і письмо. Предметне письмо як підготовчий етап графіки.
2. Походження та основні етапи розвитку графічного письма: малюнкове (пiктографiчне); iдеографiчне (iєрогліфiчне); фонографiчне (звукове).
3. Типи звукового письма: силабiчне (складове); консонантне; звуко-буквене (алфавiтне).
4. Графіка і орфографія. Принципи орфографії: фонетичний, морфологічний, історичний (традиційний), диференційний (смысловий, iдеографiчний).

Завдання для поточного контролю знань і вмінь здобувачів вищої освіти

1. Дайте визначення, що таке предметне письмо?
2. Дайте визначення, що таке пiктографiя? Наведіть приклади пiктографiчного письма.
3. Які існують різновиди iдеографiї? Які народи користуються iдеографiчним письмом у наш час?
4. Що таке фонографiя? Які мови користуються силабiчною системою письма?
5. Розкрийте суть буквено-звукового письма. Де воно зародилося?
6. Поясніть, що вивчає графіка? Чим розрізняються графіка та орфографія?
7. Які принципи орфографії ви знаєте? Який принцип правопису є основним для української, російської, білоруської, англійської, німецької мови?
8. Заповніть порожні клітинки таблиці і пропуски на місці крапок необхідними відомостями. Охарактеризуйте типи письма:

Тип письма	Знак письма	Семантика знака	Системи письма (де, коли і ким створені)
I. Предметне письмо (прото-письмо)	...	...	камінцеве письмо (Південна Америка); вузликове письмо <i>кіпу</i> давніх інків (Перу); черепашкове письмо вампум (Північна Америка);
II. , або малюнкове	..., або ...	...	нсібіді (Західна Африка); жіноче письмо юкагірів на північному сході Азії; пиктографія делаварів (Північна Америка) і ацтеків (Мексика);
III. ...	, або логограма, ...	Слово або корінь слова (конкретне поняття, а згодом і абстрактне)	давніоєгипетське письмо (IV–III тис. до н.е.); шумерський клинопис, згодом використовувався в Ассирії, Вавилоні (III тис. до н.е.); давньоіндійське (2200 р. до н.е.); крито-мінойське (2800–1100 р. до н.е.); китайське (XIII ст. до н.е.); писемність майя (Центральна Америка IV–XVI ст. до н.е.) та ацтеків (Мексика до XVI ст. н.е.);
IV. Фонографічне, три етапи його розвитку			
1) ...	Силабограма	...	шумерське пізнішого періоду (III–II тис. до н.е.); сучасне індійське письмо деванагарі, яке використовувалось і для санскриту; арабське письмо; ефіопське письмо; японське письмо катакана і хірагана; корейське письмо кунмун;

2) ...	...	Приголосний звук	письмо Фінікії, Палестини та Карфагену (з XIII ст. до н.е.);
3) ..., або ..., або вокалічне	Г р а ф е м а , ... або...		грецький алфавіт (VIII ст. до н.е.); латинський алфавіт (VIII ст. до н.е.); вірменський алфавіт (405 р.н.е.); грузинський алфавіт (V ст. до н.е.); слов'янський (кириличний) алфавіт (IX ст.н.е.); арамейське письмо

9. Визначте, за яким принципом орфографії пишуться слова:

в українській мові:

у російській мові:

село – _____, *вода* – _____,
списано – _____, *широкий* – _____,
месник – _____, *устно* – _____,
єдність – _____, *гриб* – _____,
по-нашому – _____; *завяз* – _____,

в англійській мові:

у німецькій мові:

white – _____, *Phonetik* – _____,
lake – _____, *erbauen* – _____,
augh – _____, *lesen* – _____,
daughter – _____; *das Lesen* – _____.

Завдання № 3

Тема. Генеалогічна класифікація мов

Мета самостійної роботи

Поглибити знання студентів з проблеми класифікації мов та поширити уявлення про принципи порівняльно-історичного методу мовознавства, сформувані розуміння про сутність генеалогічної класифікації мов світу, аналізувати мовні сім'ї та виокремлювати групи з яких складається кожна мовна сім'я.

Результати навчання

Після виконання завдання для самостійної роботи здобувач вищої освіти буде (спроможний):

- 1) давати визначення основних понять;
- 2) аналізувати мовні групи;
- 3) обґрунтовувати спорідненість мов та визначати їх;
- 4) визначати належність мовних груп до мовних сімей.

Література

1. Бевзенко С. П. Вступ до мовознавства. Короткий нарис: навч. посібник. К., 2006. 143 с.
2. Голубовська І. О., Лучканин С. М., Чемес В. Ф. та ін. Вступ до мовознавства: підручник. К., 2016. 320 с.
3. Дорошенко С. І Загальне мовознавство: навч. посібник. К., 2006. 288 с.
4. Карпенко Ю. О. Вступ до мовознавства: підручник. К., 2006. 336 с.
5. Кочерган М. П. Вступ до мовознавства: підручник. К., 2002. 302 с.
6. Левицький А. Е., Сингаївська А. В., Славова Л. Л. Вступ до мовознавства: навч. посібник. К., 2006. 104 с.
7. Остапченко О. В. Вступ до мовознавства. Програма курсу, система орієнтирів для самостійної роботи, навчальні практ. завдання: посібник для студентів. К., 2008. 72 с.
8. Ющук І. П. Вступ до мовознавства: навч. посібник. К., 2000. 128 с.

Зміст завдання самостійної роботи

1. Різноманітність мов світу. Проблема класифікації мов.
2. Ознаки генеалогічної спорідненості мов (лексичні, граматичні, фонетичні).
3. Генеалогічна карта мов світу. Огляд найпоширеніших макросімей мов.
4. Загальна характеристика індоєвропейської сім'ї мов.
5. Огляд слов'янської, германської і романської груп мов.

Завдання для поточного контролю знань і вмінь здобувачів вищої освіти

1. Поясніть, за якими критеріями визначається спорідненість мов?
2. Назвіть учених, які заклали основи порівняльно-історичного мовознавства.
3. Визначте поняття мовної сім'ї. Скільки мовних сімей є у світі? Назвіть основні мовні сім'ї. Що таке макросім'я мов?
4. Охарактеризуйте слов'янські, германські та романські мови за генеалогічною класифікацією.
5. Які групи індоєвропейських мов представлені однією мовою?
6. Заповніть порожні клітинки таблиці необхідними відомостями про групування мов світу за генеалогічною класифікацією (у таблиці подано найпоширеніші мовні сім'ї та групи):

Мовна сім'я	Мовна група	Мовна підгрупа	Мови (у тому числі мертві)
Індо-європейська	Слов'янська	східна	
		західна	
		південна	
	Германська	північна (скандинавська)	
		західна	
		східна	

Мовна сім'я	Мовна група	Мовна підгрупа	Мови (у тому числі мертві)
Індо-європейська	Романська	центральна	
		західна	
		східна (балка-но-романська)	
	Балтійська		
	Кельтська	гойдельська	
		бриттська	
		галльська	
	Індійська		
	Іранська		
	Грецька		
Фінно-угорська	Угорська		
	Фінська	прибалтійська	
		пермська	
		волзька	
Тюркська	Булгарська		
	Кипчацька		
	Огузька		
	Карлукська		
	Уйгурська(східна)		
Семіто-хамітська (афразійська)	Семітська		
	Хамітська		
Кавказька	Картвельська		
	Абхазо-адигейська		
	Нахсько-дагестанська		

Мовна сім'я	Мовна група	Мовна підгрупа	Мови (у тому числі мертві)
Монгольська			
Тунгусо-манчжурська	Сибірська (північна)		
	Амурська		
	Південна		
Китайсько-тибетська	Тан-китайська		
	Тибето-бірманська		
Аустроазіатська			
Мови Далекого Сходу			

Завдання № 4

Тема. Фонетика. Фонетична система мови

Мета самостійної роботи

Поглибити знання студентів з фонетики, аналізувати основні завдання цього розділу та аспекти вивчення звуків, сформулювати уявлення про класифікацію голосних та приголосних звуків мови, характеризувати будову мовленнєвого апарата людини та фонетичне членування мовленнєвого потоку.

Результати навчання

Після виконання завдання для самостійної роботи здобувач вищої освіти буде (спроможний):

- 1) давати визначення основних понять;
- 2) обґрунтовувати класифікації голосних та приголосних звуків мови;
- 3) аналізувати позиційні зміни фонем у потоці мовлення;
- 4) критерії розрізнення фонетики і фонології, специфіку їх проблематики.

Література

1. Бевзенко С. П. Вступ до мовознавства. Короткий нарис: навч. посібник. К., 2006. 143 с.
2. Голубовська І. О., Лучканин С. М., Чемес В. Ф. та ін. Вступ до мовознавства: підручник. К., 2016. 320 с.
3. Дорошенко С. І Загальне мовознавство: навч. посібник. К., 2006. 288 с.
4. Карпенко Ю. О. Вступ до мовознавства: підручник. К., 2006. 336 с.
5. Кочерган М. П. Вступ до мовознавства: підручник. К., 2002. 302 с.
6. Левицький А. Е., Сингаївська А. В., Славова Л. Л. Вступ до мовознавства: навч. посібник. К., 2006. 104 с.
7. Остапченко О. В. Вступ до мовознавства. Програма курсу, система орієнтирів для самостійної роботи, навчальні практ. завдання: посібник для студентів. К., 2008. 72 с.
8. Ющук І. П. Вступ до мовознавства: навч. посібник. К., 2000. 128 с.

Зміст завдання самостійної роботи

1. Фонема, її основні функції і властивості. Комбінаторні фонетичні процеси.
2. Позиційні зміни фонем у потоці мовлення.
3. Структура мовленнєвого апарату. Артикуляційна база мови.
4. Класифікація звуків мови.
5. Фонетичний поділ мови. Інтонація, її компоненти. Наголос, його види.

Завдання для поточного контролю знань і вмінь здобувачів вищої освіти

1. Заповніть пропуски на місці крапок у клітинках таблиці. Усно обґрунтуйте кожну відмінність між поняттями фонема і звук.

Звук	Фонема
1. Явище конкретне	1. Явище ...
2. Одиниця ...	2. Одиниця мови
3. Не розрізняє ...	3. Розрізняє ...
4. Величина залежна	4. Величина ...
5. Величина індивідуальна	5. Величина ...
6. Кількість звуків ...	6. Певна кількість у фонологічній системі мови

2. Назвіть групи приголосних за способом творення. Поясніть, чому кожний різновид приголосних фонем називається саме так: *проривні (зімкнені)* і т. д.

3. Запишіть слова і словоформи фонетичною транскрипцією. Чим пояснюється наявність варіантів однієї і тієї ж голосної фонемі? За яким принципом орфографії пишуться ці слова? Підберіть перевірні слова для останньої групи.

1. Весна – веснонька _____
 шепотіти – шепіт _____
 зерно – зерна _____
 весло – весла _____
 тихенько – тихо _____

зима – зимонька _____
плече – плечі _____

2. Гл...бокий – _____
кр...венький – _____
л...скуватий – _____
сп...нитися – _____
з...мелька – _____
в...селка – _____

4. Прочитайте уривки К. Бальмонта про емоційно-естетичну роль звуків мови у вираженні людиною думок і почуттів, вражень про навколишній світ (орфографія подається за оригіналом):

1. Голосні – це жінки, приголосні – чоловіки. Голосні – це самий наш голос, матері – що нас родили, сестри – що нас цілували, перводжерело, звідки ми витекли в словеснім своїм лику. Отже, коли б у мові нашої були тільки голосні, ми не вміли б розмовляти – лише голосили б ними в текучій вольготності без форми, як плещуть води розливу.

А приголосні мужньою своєю твердою вдачею впорядкували розкіш розливу, стали дамбою, греблею, довгим молом, ясним річищем, що спрямовує води до свідомої праці. Все ж, хоч і керують усім приголосні, хоч і вважають вони себе за справжніх господарів слова, – не на приголосних, а на голосних буває наголос в кожному слові

*2. Азбука наша починається з А. А – найясніший, найголосніший звук, що безусякої перегороди виходить з рота... А – перший основний звук розкритого людського рота, як М – закритого. М – болісний звук глухонімого, стогін затриманої, здавленої муки, А – голосіння надмірного страждання. Два первоначала в однім слові, що повторюється трохи не в усіх народів – **мама**. Два первоначала в латинському **амо** – люблю. Захоплене дитяче гукаюче **а**, і в глибині мовчання прямує німіюче **м**. М'яке **м**, воложне **а**, сумне **м**. М'яке **м**, воложне **а**, сумне **м**, ясне **а**. Медове **м** і **а** – як бджола. В **м** – мертвий шум зими, в **а** – чарівна весна...*

Як камінь, **а** – не жаркий рубін, а в місячній чарі опал, іноді, частіш же барвами дня граючий діамант, вся гама барв... Слава повногласному **А**, це наша слов'янська буква!

О – це горло, **О** – це рот, **О** – звук захоплення. Урочистий розлог, просторінь єсть **о**: поле, море, обшир. Чому кажемо ми **оргія**? Тому, що в **оргії**- **стогін** захоплення. Все величне, хоч і темне, визначається через **о**: **стогін**, **горе**, **гроб**, **похорон**, **сон**, **море**... **Гострозоре око ворога вовка**, і **око** сліпе бездомної півночі. **Ізвої** сучорі волі. **Бездонне о**.

У – **музика шумів**, **вигукування жаху**... **Гук** мідяних труб. **Грубе** по матерійовій: **стук**, **бунт**, **тупо**, **круто**, **рупор**...

Белькотання хвилі чуємо в **л**, щось воложне, любовне – **ліана**, **лілея**.

*Переливне слово **люблю**...*

В самій природі **л** має певне розуміння, так само, як паралельне **р**, що стоїть рядом. Стоїть рядом і протилежне. Два брати – **отже** один світлий, а другий темний. **Р** – **скоре**, **мережане**, **грізне**, **спірне**... **Р** – один з тих віщих звуків, що беруть участь і в мовах самих різних народів, і в рокоатах всієї природи. Як **з**, **с**, і **ш** чуються і в людській мові, і в сичанні гадюки, і в **шепотінні** листу, і в **посвисті** вітру, так і **р** бере участь і в **річі** нашого **рота** й **горла**, і в **гарчанні тигра**, і у **воркуванні горлинок**, і в **крюканні крука**, і **врокотанні бурхливих вод**, і в **гуркоті грому**..."

Ці фрагменти текстів яскраво ілюструють одну з гіпотез походження мови – ономатопоестичну, або звуко-символічну, яку підтримували Г. Лейбніц, В. Гумбольдт, О. Потебня та інші мовознавці.

Згідно з цією теорією, між почуттями людини і звуками мови існує певний прямий зв'язок: приємними для слуху поєднаннями звуків люди позначали позитивні поняття, а неприємні звуки, навпаки, ставали символами чогось різкого, тривожного, загрозливого. Спробуйте перевірити цю гіпотезу, підібравши слова української чи іноземної мови, які підтверджують чи спростовують цей погляд.

5. Порівняйте українське слово *бджола* та російське *пчела*. Обидва ці слова походять від давньоруського *бъчела*. Які фонетичні явища зумовили таку видозміну первинної форми слова в українській і російській мовах?

6. Заповніть пропуски на місці крапок у клітинках таблиці. Охарактеризуйте кожен вид словесного наголосу:

1. За артикуляційно-акустичними особливостями	В яких мовах
а) силовий, або ... або ...	українська, чеська., польська, вірменська, грузинська, німецька
б) ... , або ... , або ...	японська, китайська, в'єтнамська, шведська, норвезька, литовська, латиська
в) квантитативний, або ... , або ...	індонезійська, новогрецька, якутська

2. За місцем у слові		
фіксований, або ...	,або ...	чеська, словацька, угорська, естонська, фінська, латиська, чеченська, монгольська; грузинська, польська; французька, вірменська, турецька
вільний, або ...	,або ...	українська, російська, сербська, білоруська, хорватська, абхазька, мордовська

7. Від наведених іменників утворіть і запишіть прикметники українською і російською мовами за зразком:

область – *обласний* – *областной*

проїзд – _____

честь – _____

радість – _____

студент – _____

агент – _____

хвастати – _____

Як називається фонетичне явище, яке відбувається при вимові похідних прикметників? Чи в обох мовах воно простежується?

8. Серед запропонованих українських, польських, англійських, німецьких, французьких, іспанських, грузинських імен людей знайдіть тезок:

Іван, Яків, Йосип, Хома, Уляна, Ієремія, Том, Джон, Джеррі, Хуан, Джек, Жан, Вано, Джозеф, Жерар, Жак, Ян, Жулі, Якоб, Йоган, Хуліа, Іоанн, Джулія, Жозе, Хоакіно, Хосе, Фома, Юлія, Ярема.

Завдання № 5

Тема. Лексикологія. Лексична система мови.

Мета вивчення

Поглибити знання студентів з лексикології, вчити обґрунтовувати та аналізувати типи лексичних значень, набутти вміння аналізувати стилістичні шари лексики та обґрунтовувати їх значення, сприяти поліпшенню підготовки майбутнього філолога до самостійної творчої роботи.

Результати навчання

Після виконання завдання для самостійної роботи здобувач вищої освіти буде (спроможний):

- 1) аналізувати співвідношення між предметом та поняттям слова;
- 2) характеризувати внутрішню форму слова;
- 3) аналізувати лексико – семантичне поле слова;
- 4) обґрунтовувати стилістичні шари лексики;
- 5) застосовувати омоніми, синоніми, антоніми у професійній діяльності;

Література

8. Бевзенко С. П. Вступ до мовознавства. Короткий нарис: навч. посібник. К., 2006. 143 с.
9. Голубовська І. О., Лучканин С. М., Чемес В. Ф. та ін. Вступ до мовознавства: підручник. К., 2016. 320 с.
10. Дорошенко С. І Загальне мовознавство: навч. посібник. К., 2006. 288 с.
11. Карпенко Ю. О. Вступ до мовознавства: підручник. К., 2006. 336 с.
12. Кочерган М. П. Вступ до мовознавства: підручник. К., 2002. 302 с.
13. Левицький А. Е., Сингаївська А. В., Славова Л. Л. Вступ до мовознавства: навч. посібник. К., 2006. 104 с.

14. Остапченко О. В. Вступ до мовознавства. Програма курсу, система орієнтирів для самостійної роботи, навчальні практ. завдання: посібник для студентів. К., 2008. 72 с.
15. Ющук І. П. Вступ до мовознавства: навч посібник. К., 2000. 128 с.

Зміст завдання самостійної роботи

1. Внутрішня форма слова (мотивованість назви).
2. Лексико-семантичне поле.
3. Система значень слова. Полісемія. Моносемія.
4. Соціально-територіальна диференціація лексики.

Завдання для поточного контролю знань і вмінь здобувачів вищої освіти

1. Які з наведених слів є немотивованими (підкресліть), а які мотивованими в українській мові? Визначте внутрішню форму мотивованих слів.

Книжковий, книга, бухгалтер, динамо, «Динамо», синій, посинілий, учений, наука, учень, учити, неук, пити, пиття, пиво, пивний;

снігур, сніговий, сніг, сніговик, снігуронька, снігопад, за-сніжений, снігопад;

порада, радість, порадити, зрадіти, рада, порадувати, радий.

2. Продовжіть наведені синонімічні ряди, виділіть в них доміанти. Визначте типи синонімів. До кожного синонімічного ряду доберіть спільні антоніми.

Берегти, зберігати, економити _____

_____ *білий, білосніжний, молочний* _____

_____ *вогонь, полум'я, племін* _____

закінчення, завершення, кінець, фінал _____

3. Розмежуйте багатозначні слова і омоніми. Визначте різновид омонімів (гомогенні чи гетерогенні).

Байка – «алегоричний вірш» і «тканина» _____

бак – «металева посудина» і «частина верхньої палуби» _____

лайка – «порода собак», «вид обробленої шкіри», «груба су-перечка» _____

вид – «окрема галузь», «граматична категорія (доконаний вид)» _____

нім. Blei – «свинець», «олівець», «ляц» _____

4. Розмежуйте однозначні слова від багатозначних. Як ви вважаєте, чому виділені вами слова є однозначними?

Елеватор, глибина, директива, акустика, крапка, ампер, перекласти, срібний, дружина, лаванда, авторитет.

Однозначні

Багатозначні

5. Знайдіть у наведених реченнях діалектизми, жаргонізми, професіоналізми, екзотизми, терміни. Чому ці групи слів належать до вузьковживаної лексики?

1. Благословенна ти, країно, зелена, світла полонино, флорари і трембіти звук (М. Рильськ.). 2. «Якщо хавири в тебе нема, то ходім зі мною, я знаю де кімать» (І. Микит.). 3. Основний метод лінгвістичної географії – складання карт і атласів, на яких замість населених пунктів чи рельєфів наносяться лінії поширення на певній території тих чи інших діалектних явищ. 4. Наш чичероне за кілька днів показав нам усю Венецію.

6. Розподіліть слова на групи за приналежністю до відповідної галузі наук. Які з наведених термінів загальнонаукові? Поясніть лексичне значення виділених слів.

Адаптація, алое, **анафора**, асиміляція, вібрація, **евфонія**, еліпс, батальйон, джоуль, дидактика, еволюція, **імператив**, імунітет, синтез, комюніке, **гаплогіа**, тичинка, децибел.

7. Серед наведених слів укажіть ті, що належать до пасивної лексики. Визначте їх тип: історизми, архаїзми (лексичні, словотворчі, фонетичні чи семантичні), неологізми (загальномовні чи індивідуально-авторські).

Волость, воістину, врата, широкополі (лани), клонування, візажист, чадо, челядь, ліврея, зегзиця, возрадуватись, суций, брунькоцвіт, лобзати, поїзд (весільний).

8. Наведені запозичені слова розподіліть на групи: засвоєння, власне запозичення, кальки, варваризми. Яким шляхом – усним чи книжним – були запозичені в українську мову виділені слова?

Базар, корабель, спорт (англ. sport [spo: t]), крейда (нім. Kreide [kraide]), джентльмен (англ. gentleman ['dzentlmon]), адажіо, арго (фр. argot), танк (англ. tank [taenk]), півзахисник, пардон, хмарочос (порівн. нім. Wolkenkratzer – хмара, чесати), авеню, жури, землеробство (порівн. рос. земледелие, лат. agrikultura), займеник (порівн. рос. местоимение, лат. pronomen).

9. Доберіть до поданих фразеологізмів відповідники російською та іноземною мовами, а також українські синонімічні вирази. Визначте тип фразеологізмів. Поясніть їх значення.

Дати драла _____

ні риба ні м'ясо _____

моя хата скраю _____

ллє як з відра _____

перейти Рубікон _____

Завдання № 6

Тема. Граматика. Граматична система мови.

Мета вивчення

Ознайомити студентів з предметом і складом граматики, розглянути поняття морфеми та морфології, обґрунтовувати граматичне значення слова та вчити студентів розрізняти його з лексичним значенням, навчити правильно вживати граматичні форми слів та використовувати їх у професійній діяльності.

Результати навчання

Після виконання завдання для самостійної роботи здобувач вищої освіти буде (спроможний):

- 1) аналізувати предмет і склад граматики;
- 2) обґрунтовувати поняття морфеми та морфології;
- 3) характеризувати співвідношення понять граматичне значення, граматична форма, граматична категорія;
- 4) аналізувати зміни морфемного складу слова;

Література

1. Бевзенко С. П. Вступ до мовознавства. Короткий нарис: навч. посібник. К., 2006. 143 с.
2. Голубовська І. О., Лучканин С. М., Чемес В. Ф. та ін. Вступ до мовознавства: підручник. К., 2016. 320 с.

3. Дорошенко С. І Загальне мовознавство: навч. посібник. К., 2006. 288 с.
4. Карпенко Ю. О. Вступ до мовознавства: підручник. К., 2006. 336 с.
5. Кочерган М. П. Вступ до мовознавства: підручник. К., 2002. 302 с.
6. Левицький А. Е., Сингаївська А. В., Славова Л. Л. Вступ до мовознавства: навч. посібник. К., 2006. 104 с.
7. Остапченко О. В. Вступ до мовознавства. Програма курсу, система орієнтирів для самостійної роботи, навчальні практ. завдання: посібник для студентів. К., 2008. 72 с.
8. Ющук І. П. Вступ до мовознавства: навч. посібник. К., 2000. 128 с.

Зміст завдання самостійної роботи

1. Граматичне значення слова. Типи граматичних значень слова та засоби їх вираження.
2. Поняття граматичної форми, парадигми та граматичної категорії.
3. Форми словозмінення та словотворення.
4. Морфологічна структура слова. Види морфем.

Завдання для поточного контролю знань і вмінь здобувачів вищої освіти

1. Визначте в поданих словах значущі частини. Чи однакові за значенням і функціями виділені морфеми?

Літній, літо, влітку, політ _____

полтавець, киянин, одесит, львів'янин _____

читач, викладач, слухач _____

2. Запишіть подані словоформи у парадигматичні ряди. За яким принципом і в якій послідовності слід розташувати слова?

Країно, вас, країна, ви, до країни, вами, ти, країні, тобі, тебе, країну, країною, вам, країн, в країні, на тебе, країни, тобою, країнами, країнам, на країнах, в тобі, при вас, біля вас, на країни.

3. Розподіліть подані словосполучення: а) за структурними типами; б) за семантичними типами:

Рідна домівка; дехто в сірому; місячна ніч; займатись спортом; прогулянка верхом; жінка з дитиною; навчатись у школі; один із них; скоротити вдвоє; право на відпочинок; сліпий від ярості; колона демонстрантів; плакати від радості; зимовий вечір; відчинити двері; час вставати.

4. Почленуйте на морфеми подані слова. Визначте словотвірні та формотвірні афікси (семантичні, релятивні)?

Веселий, весело, веселитися, веселиш, веселка, веселіший, найвеселіший, весілля, веселики, веселиками.

5. Визначте кореневі і афіксальні морфеми. Виділені слова поділіть на склади. Чи збігається в них складоподіл і морфемне членування?

Відгриміло, зернистий, заколосився, швидко, кияни, gemischt (нім.) – «змішаний», swordsmanship (англ.) - «фехтувальне мистецтво».

6. Визначте спосіб творення наведених слів. Охарактеризуйте словотворчі засоби за продуктивністю і регулярністю.

Укр.: читання, музикознавець, біг, вартовий, напружуватися.

Рос.: увлекательный, подтекст, пятёрка, блинная,

Нім.: Arbeiter, Kleidung, Freiheit, gekommen, Jungling,

Англ.: sweetmeat, sweetish, swimmer, swimming-pool,

7. Почленуйте поданий текст на синтагми (позначте їх межі знаком /) і словосполучення (випишіть). Знайдіть випадки збігу синтагм і словосполучень. Чим відрізняється синтагма від словосполучення?

*Ніхто так повно не пережив дару свободи усім своїм єством!
На волі він переродився, наче знову прийшов на світ. І в тому
вільному світі під скупим чужим сонцем ожила в ньому пам'ять
про рідний край, мова й пісня України, чиста, як перше кохання.
(Є. Сверстюк)*

ЗАВДАННЯ ДЛЯ КОМПЛЕКСНОЇ КОНТРОЛЬНОЇ РОБОТИ

КОНТРОЛЬНА РОБОТА № 1

Загальні питання мовознавства

1. Історичний розвиток мови є предметом:
 - 1) синхронічного мовознавства;
 - 2) діяхронічного мовознавства;
 - 3) прикладного мовознавства.

2. Дослідження різних мов з метою виявлення їх спільних і відмінних рис – це суть методу:
 - 1) структурного;
 - 2) зіставного;
 - 3) описового.
3. Правильним є твердження:
 - 1) мова і мислення тотожні, мова є формою мислення;
 - 2) мислення не залежить від мови, здійснюється в інших формах;
 - 3) мова і мислення пов'язані діалектичним зв'язком, мова – інструмент мислення.

4. Функція формування і формулювання думки називається:
 - 1) репрезентативна;
 - 2) мислетворча;
 - 3) метамовна.

5. Різновид літературної мови, що характеризується відбором мовних засобів, зумовленим змістом, метою та характером висловлювання, – це:
 - 1) мовний стиль;
 - 2) розділ мовознавства;
 - 3) тип мовлення.

6. Натуралістичний напрям у мовознавстві започаткував:
 - 1) Олександр Потебня;
 - 2) Август Шлейхер;
 - 3) Ж.-Ж.Руссо.

7. Паралінгвістика вивчає:
 - 1) вербальні форми спілкування;
 - 2) невербальні форми спілкування;
 - 3) телепатичні форми спілкування

8. Оберіть правильний варіант продовження речення: Загальнонародна мова...
 - 1) охоплює територіальні діалекти, жаргони, професійні та просторічні елементи, літературну мову;
 - 2) це літературна мова;
 - 3) не включає в себе літературну мову.

9. Мовним знаком є:
 - 1) буква;
 - 2) фонема;
 - 3) слово.

10. Одиницями мови є:
 - 1) фонема, морфема, слово, речення;
 - 2) звук, буква, слово, речення;
 - 3) звук, слово, словосполучення.

11. Пізнання людиною світу, досвіду попередніх поколінь забезпечує така функція мови:
 - 1) комунікативна;
 - 2) пізнавальна (гносеологічна);
 - 3) експресивна.

12. Номінативну функцію в мові виконує:
 - 1) фонема;
 - 2) слово;

- 3) речення.
- 13. Кельтські елементи в англійській мові – це:
 - 1) адстрат;
 - 2) суперстрат;
 - 3) субстрат.
- 14. З історичного погляду:
 - 1) мовлення є первинним, а мова вторинна;
 - 2) мова передує мовленню;
 - 3) мова і мовлення виникли одночасно.
- 15. Першим розмежував поняття «мова» і «мовлення»:
 - 1) Вільгельм фон Гумбольдт;
 - 2) Фердінанд де Соссюр;
 - 3) Олександр Потебня.
- 16. Територіальні діалекти мови – це:
 - 1) місцеві говори і говірки;
 - 2) професійні субмови, жаргони, сленг;
 - 3) просторіччя, суржик.
- 17. До вербальних засобів спілкування належать усі перераховані в рядку:
 - 1) звукова мова, міміка і жести;
 - 2) звукова мова, письмо, азбука Морзе, азбука Брайля, морська сигналізація;
 - 3) звукова мова, міміка і жести, письмо.
- 18. Вища форма вияву мови, відшліфована, унормована і багатofункціональна, – це:
 - 1) літературна мова;
 - 2) загальнонаціональна мова;
 - 3) мовлення.
- 19. Спільні ознаки, властиві всім або більшості мов світу, називаються:

- 1) схрещення мов;
 - 2) екстралінгвістичні універсалії;
 - 3) мовна конвергенція.
20. Загальнонаукові методологічні підходи до вивчення явищ, у тому числі й лінгвістичних:
- 1) індукція і дедукція;
 - 2) синхронія і діяхронія;
 - 3) конвергенція і дивергенція.

КОНТРОЛЬНА РОБОТА № 2

Фонетичне членування мовленнєвого потоку

1. Найменша комунікативна одиниця мови і водночас найбільша фонетична одиниця в мовленнєвому потоці, що становить собою інтонаційно-змістову єдність, – це:
 - 1) синтагма;
 - 2) склад;
 - 3) фраза.
2. Що зумовлює різний зміст речення?
 - 1) неоднакове членування на фрази;
 - 2) неоднакове членування на синтагми;
 - 3) неправильна розстановка пауз.
3. Речення може розпадатися на відрізки, які характеризуються посиленням наголосу останнього слова і виражають у даному контексті одне, хоч складне поняття. Це –:
 - 1) синтагма;
 - 2) інтонація;
 - 3) такт.
4. Як називається частина фрази, об'єднана одним наголосом?
 - 1) такт;
 - 2) склад;
 - 3) словосполучення.

5. Склад, що починається приголосним звуком і закінчується голосним, називається:
 - 1) відкритий неприкритий;
 - 2) закритий прикритий;
 - 3) відкритий прикритий;
 - 4) закритий неприкритий.
6. Як називаються два голосні звуки, які утворюють один склад, чим і забезпечується їх фонетична цілісність:
 - 1) монофтонг;
 - 2) трифтонг;
 - 3) дифтонг.
7. Як називаються фонетичні явища – наголос та інтонація?
 - 1) допоміжними засобами;
 - 2) просодичними засобами;
 - 3) змінними засобами.
8. Що називається наголосом?
 - 1) звук, що вимовляється чіткіше;
 - 2) виділення в мовленні певної одиниці в ряду однорідних одиниць за допомогою фонетичних засобів;
 - 3) протяжна вимова звуків у слові.
9. Словесний наголос, що характеризується більшою тривалістю звучання певного складу, є:
 - 1) динамічним;
 - 2) музикальним;
 - 3) кількісним.
10. Виділення (вимова) одного із складів (такту) з більшою силою, тобто сильнішим видихом струменя повітря, – це наголос:
 - 1) музикальний;
 - 2) кількісний;
 - 3) динамічний.

11. Емоційне виділення тих чи інших слів у висловлюванні напруженою вимовою певних звуків – це наголос:
- 1) логічний;
 - 2) емпатичний;
 - 3) фразовий.
12. Складові інтонації:
- 1) мелодика, інтенсивність, паузи, темп і тембр мовлення;
 - 2) сила голосу, наголоси, виразність мовлення;
 - 3) настрій, тон, паузи.
13. Попереджувальну функцію (показує, що речення ще не закінчене) має:
- 1) низхідний рух тону;
 - 2) висхідний рух тону.

КОНТРОЛЬНА РОБОТА № 3

Граматика. Письмо

1. Розділ мовознавчої науки, який вивчає письмо, називається:
 - 1) графіка;
 - 2) граматика;
 - 3) графологія.
2. Підготовчим етапом у розвитку письма є:
 - 1) піктографічне письмо;
 - 2) предметне письмо;
 - 3) ієрогліфічне письмо.
3. Який з типів письма називають ще – поняттєвим?
 - 1) ідеографічне;
 - 2) малюнкове;
 - 3) фонографічне.

4. Ідеографічним (ієрогліфічним) є сучасне письмо:
 - 1) арабської мови;
 - 2) китайської мови;
 - 3) монгольської мови.

5. Фонографія – це:
 - 1) розділ науки про мову, в якому вивчається система норм літературної мови;
 - 2) різновид письма, в якому графічні знаки позначають звуки;
 - 3) письмо, що передає мову тільки в її граматичній будові.

6. Що означає syllabe (від грецьк.):
 - 1) письмо;
 - 2) корінь;
 - 3) склад.

7. Найдавніше складове письмо почало існувати у:
 - 1) V тис. до н. е.;
 - 2) III тис. до н. е.;
 - 3) II тис. н. е.

8. Фонографічне письмо має різновиди:
 - 1) силабічне, складове, алфавітне;
 - 2) складове, консонантне, буквено-звукове;
 - 3) буквено-звукове, консонантне, алфавітне.

9. Складове, або силабічне, письмо – це:
 - 1) система графічних знаків, які передають звучання складів;
 - 2) сукупність букв, розташованих в історично усталеному порядку;
 - 3) алфавіт, у якому букви позначають лише приголосні.

10. Найдавнішим силабічним письмом було:
 - 1) фінікійське;
 - 2) деванагарі;
 - 3) шумерське.

11. Складовим письмом є сучасне:
 - 1) китайське;
 - 2) арабське;
 - 3) грецьке.

12. Фонографічне письмо виникло на основі:
 - 1) предметного письма;
 - 2) малюнкового письма;
 - 3) ідеографічного письма.

13. Буквено-звукове письмо започаткували:
 - 1) китайці;
 - 2) єгиптяни;
 - 3) давні греки.

14. Різниця написання букв у фінікійському та грецькому алфавітах полягає:
 - 1) у розмірі букв;
 - 2) у нахилі букв;
 - 3) у напрямку письма.

15. Грецький алфавіт став основою:
 - 1) латинського;
 - 2) фінікійського.

16. Кирилиця була розроблена на основі письма:
 - 1) візантійсько-грецького;
 - 2) китайського;
 - 3) латинського.

17. Глаголиця відрізняється від кирилиці:
 - 1) формою букв;
 - 2) складом.

18. Український алфавіт походить від:
 - 1) латинського;

- 2) грецького;
- 3) слов'яно-кирилівського;
- 4) фінікійського.

19. Сукупність усіх засобів письма певної мови – це:

- 1) графіка;
- 2) алфавіт;
- 3) фонографія.

20. Букено-звуковим письмом користується:

- 1) близько 25% населення Землі;
- 2) понад 90% населення Землі;
- 3) близько 75% населення Землі.

21. Нині у світі існує чотири основні сім'ї алфавітів:

- 1) латинська, слов'янська, арабська, індійська;
- 2) грецька, латинська, арабська, індійська;
- 3) англійська, німецька, слов'янська, арабська

22. Графема – це:

- 1) найменша одиниця писемної мови, що відповідає фонемі в усній мові;
- 2) варіант фонемі;
- 3) знак ідеографічного письма.

23. Орфографічні норми – це:

- 1) правила написання слів;
- 2) правила вимови;
- 3) правила постановки розділових знаків.

24. Існують такі принципи орфографії:

- 1) смисловий, морфемний, фонетичний, традиційний;
- 2) фонетичний, морфологічний, історико-традиційний, смисловий;
- 3) фонетичний, морфологічний, орфографічний, смисловий.

25. Провідними принципами орфографії є:
- 1) в українській мові – смисловий, в російській – традиційний, в англійській – фонетичний;
 - 2) в українській мові – фонетичний, в російській – морфологічний, в англійській – традиційний;
 - 3) в українській мові – морфологічний, в російській – фонетичний, в англійській – смисловий.

КОНТРОЛЬНА РОБОТА № 4

Генеалогічна класифікація мов

1. Генеалогічна класифікація мов – це вивчення і групування мов на основі...
2. Генеалогічна класифікація будується на методі ...
3. Мовознавці, що започаткували цей метод, – ...
4. Санскрит – це...
5. Як співвідносяться поняття мовна сім'я, мовна група, мовна підгрупа?
6. Індоевропейська сім'я охоплює приблизно (кількість мов):
 - 1) 75;
 - 2) 320;
 - 3) 150.
7. Мовами індоевропейської сім'ї розмовляє приблизно (кількість мовців):
 - 1) 2171705 тис.;
 - 2) 200180 тис.;
 - 3) 4000300 тис.
8. Індоевропейська сім'я мов поділяється на:
 - 1) 10 груп;
 - 2) 12 груп;
 - 3) 22 групи.
9. Які з груп індоевропейської сім'ї включають лише одну мову?
10. Які мови є офіційними у Швейцарській конфедерації?
11. На скільки підгруп поділяється романська група мов?

12. Яка друга назва східної підгрупи романської групи мов?
13. Слов'янськими мовами користуються:
 - 1) понад 290 млн.;
 - 2) понад 540 млн.;
 - 3) 140 млн.
14. Серед слов'янських мов є такі мертві мови: ...
15. Які дві сучасні мови донедавна розглядалися як одна мова?
16. Які слов'янські мови використовують писемність на кириличній основі?
17. Які слов'янські мови використовують писемність на основі латинської графіки?

ПИТАННЯ ДЛЯ ПІДСУМКОВОГО КОНТРОЛЮ ЗНАНЬ І ВМІНЬ СТУДЕНТІВ

1. Предмет і основні завдання курсу «Вступ до мовознавства».
2. Мовознавство як наука. Предмет і проблематика мовознавства.
3. Зміст і основні завдання курсу “Вступ до мовознавства”.
4. Місце мовознавства в системі наук. Аспекти та розділи мовознавства.
5. Методи дослідження мови.
6. Зв’язки мовознавства з іншими науками.
7. Природа і сутність мови. Мова як суспільне явище.
8. Мова як система. Одиниці мови та їхні функції.
9. Функції мови.
10. Мова і мислення. Діалектичний зв’язок мови та мислення.
11. Мова і мовлення. Парадигматичні та синтагматичні зв’язки елементів мовлення.
12. Поняття про соціолінгвістику.
13. Поняття про психолінгвістику.
14. Знаковий характер мови.
15. Система і структура мови.
16. Мовні та немовні засоби комунікації.
17. Мова і інші засоби спілкування.
18. Групи невербальних засобів спілкування.
19. Основні одиниці мови, мовні рівні та їхні функції.
20. Синхронія та діяхронія.
21. Походження мови. Гіпотези про походження мови.
22. Сутність порівняльно-історичного методу дослідження.
23. Типологічне мовознавство. Сутність типологічного мовознавства.

24. Типологічна класифікація мов. Види типологічної класифікації.
25. Морфологічна типологія.
26. Фонологічна та синтаксична типологія.
27. Типологічна класифікація мов.
28. Генеалогічна класифікація мов.
29. Різноманітність мов світу. Проблема класифікації мов.
30. Ознаки генеалогічної спорідненості мов.
31. Лексичний, морфологічний та фонетичний критерії спорідненості.
32. Споріднені мови. Мовна сім'я, група. Мовні союзи.
33. Огляд найпоширеніших макросімей мов за генеалогічною класифікацією.
34. Загальна характеристика індоєвропейської сім'ї мов.
35. Загальна характеристика китайсько-тібетської сім'ї мов.
36. Огляд слов'янської, германської і романської груп мов за генеалогічною класифікацією.
37. Фонетика як лінгвістична дисципліна, її основні завдання.
38. Три аспекти вивчення звуків.
39. Фізіологічний аспект у вивченні звуків.
40. Класифікація голосних звуків.
41. Класифікація приголосних звуків.
42. Фонетичне членування мовленнєвого потоку.
43. Фонологічна система.
44. Структура мовленнєвого апарату. Артикуляційна база мови.
45. Фонетичний поділ мови. Інтонація, її компоненти. Наголос, його види.
46. Фонема, її основні функції і властивості. Реалізація фонем в процесі мовлення.
47. Комбінаторні фонетичні процеси.
48. Позиційні зміни фонем у потоці мовлення.
49. Лексикологія та її розділи. Слово як основна одиниця мови.
50. Лексичне значення слова та його структура.
51. Типи лексичних значень слова.

52. Співвідношення між предметом та поняттям слова. Поняття та концепт.
53. Слово і лексема.
54. Семантика і референція.
55. Внутрішня форма слова.
56. Лексико-семантичне поле.
57. Система значень слова. Полісемія.
58. Моносемія. Поняття терміна.
59. Стилистичні шари лексики.
60. Соціально-територіальна диференціація лексики.
61. Омоніми. Суміжні з омонімією явища.
62. Синоніми. Класифікація синонімів.
63. Антоніми. Класифікація антонімів.
64. Типи перенесень, або зміщення, значень слів.
65. Історичні зміни в лексиці.
66. Архаїзми та історизми.
67. Неологізми. Різновиди неологізмів.
68. Лексикографія. Види словників.
69. Фразеологія як розділ мовознавства. Типи фразеологічних одиниць.
70. Предмет граматики. Основні одиниці граматичної будови.
71. Граматичне значення. Типи граматичних значень слова та засоби їх вираження.
72. Поняття граматичної форми, парадигми та граматичної категорії.
73. Морфеми. Види морфем.
74. Частини мови. Критерії виділення частин мови.
75. Словосполучення і речення. Словосполучення і синтагма.
76. Мова і письмо. Предметне письмо як підготовчий етап графіки.
77. Походження та основні етапи розвитку графічного письма.
78. Типи звукового письма.
79. Алфавіти. Їхнє походження та історія функціонування.
80. Графіка і орфографія. Принципи орфографії.

ЗМІСТ

Загальні положення.	3
Структура навчальної дисципліни.	6
Тематичний план.	7
Навчальний контент	8
Плани практичних занять.	107
Критерії оцінювання під час поточного контролю	145
Завдання для самостійної роботи	147
Завдання для комплексної контрольної роботи	174
Питання для підсумкового контролю знань і вмінь студентів	185

Навчальне видання

Оксана Миколаївна НАЗАРЕНКО

**ВСТУП
ДО МОВОЗНАВСТВА**

Навчальний посібник

Підписано до друку 04.03.2021 р.
Формат 60х84/16. Ум-друк. арк. 11,05.
Наклад 100 прим. Зам. № 2103-05.

Видано і віддруковано в ПП «Фенікс»
(Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1044 від 17.09.02).
Україна, м. Одеса, 65009, вул. Зоопаркова, 25.
Тел. +38 050 7775901 +38 048 7959160
e-mail: fenix-izd@ukr.net
www.feniksbooks.com